

de Sportwereld

NUMMER 57-58

Najaar 2010

- . Sport en politiek
- . Friese sporten. Diffusie en isolatie – een kwestie van standsverschil
- . Handboogschieten in Tilburg (1844)
- . ‘Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling’ in Scheveningen (1892)

Inhoud 57-58

In dit nummer

Redactioneel	2
Sport en politiek in Nederland	3
Friese Sporten. Diffusie en isolatie - een kwestie van standsverschil	13
'Honos Alit Arcum'. Over het ontstaan van Tilburgs eerste sportvereniging (1844)	29
Sport aan zet. De 'Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling' te Scheveningen (1892)	35

Redactioneel

Pieter Breuker (gastredacteur)

Een speciaalnummer over sporthistorisch onderzoek

Op de *Dag van het Sportonderzoek* (georganiseerd door het W.J.H. Mulier Instituut en gehouden te Amsterdam op 7 oktober j.l.) was een klein deel van de presentaties gewijd aan sporthistorisch onderzoek in engere zin. Het is verheugend te kunnen vaststellen dat vrijwel alle inleiders van een sporthistorisch onderwerp meteen bereid waren hun bijdrage te doen verschijnen in dit dubbeldikke speciaalnummer van *de Sportwereld* (dat deze keer bij wijze van uitzondering geen vaste rubrieken bevat). Daarvoor moesten de presentaties van 7 oktober overigens wel flink worden bewerkt en dat allemaal in korte tijd. Maar omdat alle auteurs op een fantastische wijze hebben meegewerkt, is het gelukt. Ook daarom verdienen ze veel waardering voor hun inzet. Dat geldt ook voor vormgeefster Marja Eveleens.

Inhoud 57-58

Jan Rijpstra, Fons Kemper en Jan-Willem van der Roest. 'Sport en politiek'
 Ruurd Kunnen. 'Friese sporten. Diffusie en isolatie - een kwestie van standsverschil'
 Thijs Kemmeren. "'Honos Alit Arcum'. Over het ontstaan van Tilburgs eerste sportvereniging (1844)' Pieter Breuker. 'Sport aan zet. De 'Internationale Sport-, Visscherij en Paardententoonstelling' in Scheveningen (1892)'

Alle schrijvers plaatsen hun onderwerp in een bredere context: (vooral) sociaal (Kunnen, Kemmeren), politiek (Rijpstra c.s.) of internationaal (Breuker, Rijpstra c.s.). Het accent ligt op de negentiende eeuw (Kunnen, Kemmeren, Breuker). In de bijdrage van Rijpstra c.s. staat de periode 1960-1980 centraal.

Hoewel de bijdragen op zichzelf een afgerond geheel vormen, maken ze alle deel uit van een groter, nog lopend of gepland onderzoek. Bij Rijpstra en Kemmeren betreft het promotie-onderzoek, bij Kunnen een verbreding van zijn onderwerp met sociaal-economische en culturele factoren en bij Breuker uitbreiding tot een uitvoerig onderzoek betreffende de overgang tussen 1840-1900 van traditionele vermaken naar moderne sporten.

WWW.SPORTBOEK.NL
 modern antiquariaat
 over ons | home | bestellen | betalingsvoorwaarden | links

Het adres voor nieuwe & 2e hands sportboeken en sport DVD's

WWW.SPORTBOEK.NL is een verzend-antiquariaat en handelt in tweedehands sportboeken, een initiatief van sportjournalist Mark Grijsbach.

WWW.SPORTBOEK.NL biedt u tevens een ZOEKSERVICE aan. Als u al tijden speurt naar één of meerdere boeken, stuur dan een e-mail naar info@sportboek.nl en wij gaan vrijblijvend voor u op pad

Ook bestaat de mogelijkheid om NIEUWE BOEKEN te bestellen via www.sportboek.nl. Zowel Nederlands- als buitenlandstalige uitgaven

De beste sportboekwinkel voor Nederland en België!

Sport en politiek in Nederland

Jan Rijpstra, Fons Kemper en Jan-Willem van der Roest ¹

1.1. Inleiding

Sport en politiek in Nederland: hebben ze wat met elkaar te maken, zoeken ze elkaar op of is er sprake van gedogen? Dit artikel gaat in op die vragen aan de hand van twee momenten rond het einde van de jaren zeventig van de vorige eeuw. Het was een periode waarin sport en politiek elkaar steeds nadrukkelijker gingen ontmoeten. We hebben voor dit artikel literatuur- en bronnenonderzoek gedaan alsmede een zevental interviews met sleutelfiguren uit die tijd gehouden.

Eerst schetsen wij het politieke klimaat aan het eind van de jaren zeventig en geven we aan wat de houding ten aanzien van sport in die tijd was. Vervolgens komen twee casussen aan bod. In de eerste casus wordt het Nationaal Sport Overleg behandeld. In de tweede bespreken wij de boycots die aan het eind van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig discussies opleverden tussen de overheid en de georganiseerde sport.

1.2. Politiek turbulente periode

Voor de politiek waren de maanden na de verkiezingen van 1972, maar ook die van 1977, een turbulente periode. De confessionele partijen hadden in 1967 hun absolute meerderheid in de Tweede Kamer verloren, waarbij met name de KVP tot de overgang in 1977 in het CDA zware verliezen zou lijden.

De formatie in 1972 verliep uiterst moeizaam; uiteindelijk kwam er een progressief kabinet, bestaande uit vijf partijen: PvdA, PPR, D66, KVP en ARP. Minister-president werd Den Uyl (PvdA). Het kabinet stelde zich ten doel: eerlijk delen van kennis, macht en inkomen. Voor de sport betekende dit aandacht voor de niet-georganiseerde sporter, de recreatiesporter en minder tot geen aandacht voor de topsport in de zin van stimulering.¹

In 1977 vonden er nieuwe verkiezingen plaats. Een lange en moeizame formatie brak aan. PvdA en CDA kwamen ook na vijf maanden onderhandelen niet tot overeenstemming. Toen ging het snel. CDA-leider Van Agt en VVD-leider Wiegel konden het goed met elkaar vinden en binnen zes weken werd een nieuwe kabinet beëdigd. Voor de sport betekende dit dat er weer aandacht voor de topsport ging komen. Daarnaast werd het gezondheidsaspect ingebracht.

1.3. Sportbeleidsontwikkelingen

De sport maakte na de Tweede Wereldoorlog een stormachtige groei door. Gemeenten stelden op grote schaal accommodaties voor de georganiseerde sport beschikbaar. De rijksoverheid had haar eerste 'sportnota' in 1960 uitgebracht over *Lichamelijke Vorming en Sport*.ⁱⁱ Het was een nota waarin een eerste poging werd gedaan om alle terreinen waar lichamelijke vorming en sport mee te maken hadden bij elkaar te brengen. Het betrof een grootschalige inventarisatie van opleidingen, accommodaties, medische sportkeuringen enzovoorts. Over een mogelijke rol van de overheid, coördinerend of initiërend, werd nauwelijks gesproken. Toch begon de overheid meer aandacht voor de sportbeoefening te krijgen en dat resulteerde in een regeling voor de bouw van onder meer sporthallen.

Eind jaren zestig bracht op aandringen van de Tweede Kamer de minister van CRM een *Discussienota sportbeleid* uit.ⁱⁱⁱ Daarin kwam het nog niet tot keuzes, maar werd een aantal discussiepunten aangedragen. Het ging dus om een open vraagstuk. Voor de georganiseerde sport was dit echter onvoldoende en men trok aan de bel. De georganiseerde sport liet een eigen nota verschijnen over de sport, *Sport 70*^{iv}, waarin de belangengroep haar wensen neerlegde. In 1974 werd er door het kabinet-Den Uyl, onder leiding van minister van Doorn van CRM, een nieuwe koers ingezet. De sportieve recreatie werd in de *Nota Sportbeleid*^v uit 1974 als een speerpunt gepresenteerd. De NSF was hier niet gelukkig mee en vond dat ze buitenspel was gezet door de overheid. De organisatie verhoogde de druk op de kamerleden en die drongen vervolgens bij de minister aan op een meer gestructureerd overleg tussen de overheden en de sport.

Aan de hand van twee casussen laten we zien hoe de relatie sport, politiek en overheid zich ontwikkeld heeft. De oprichting van het NSO (hoofdstuk 2) en de discussie over de boycot van Moskou (hoofdstuk 3) vonden plaats in een periode waarin er politiek gezien veel gebeurde. In beide gevallen komt de relatie tussen politiek en sport naar voren en in beide gevallen is het interessant te weten wat de rol van de politiek en van de sport is geweest en hoe die elkaar beïnvloed hebben.

2. Het Nationaal Sport Overleg

2.1. Inleiding

Het Nationaal Sport Overleg (NSO) werd in 1978 opgericht door vier verschillende partners. Het doel van de NSF, het Rijk, het Interprovinciaal Overleg (IPO) en de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) was het overleg tussen de georganiseerde sport en de overheid op structurele basis te organiseren. De Rijksoverheid begon zich vanaf de jaren zeventig steeds meer te mengen in het sportbeleid. Het terrein was in de periode daarvoor vooral het domein geweest van particulier initiatief, zoals bijvoorbeeld van de NSF, maar ook van de levensbeschouwelijke koepelorganisaties. Met de groeiende aandacht voor sport en bewegen ontstond ook een toenemende geldstroom tussen de rijksoverheid en de sportorganisaties. Teneinde deze geldstroom te verantwoorden aan de Tweede Kamer, stemde het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) uiteindelijk in met de instelling van een breed gedragen overlegorgaan.

2.2. Machtsstrijd

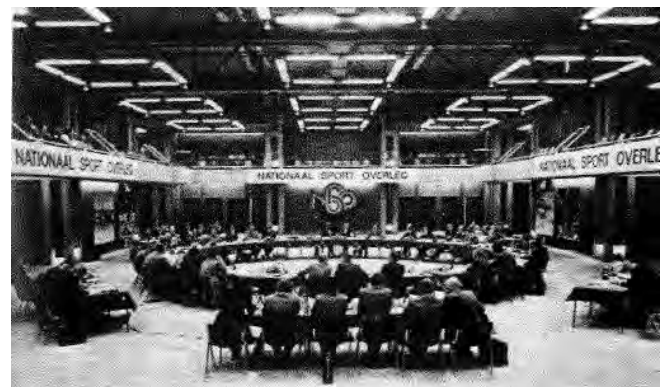
De oprichting van het NSO ontstond niet vanzelf. Al in de nota *Sport '70* werd opgeroepen tot de instelling van een sportraad of een nationaal overlegorgaan. Pas in 1974 reageerde het Ministerie (positief) op deze oproep. Toch werd aan deze reactie geen vervolg gegeven. Pas nadat de Tweede Kamer opriep tot het oprichten van een gecoördineerd nationaal sportoverleg, koos de Minister voor de NSO-optie, waarin de georganiseerde sport werd vertegenwoordigd door de NSF en de rijksoverheid door CRM. Voorts sloten het Interprovinciaal Overleg (IPO) en de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) zich aan. Op 9 mei 1978 was de totstandkoming van het NSO een feit. De lange periode tussen de eerste oproep in de nota *Sport '70* en de installatie van het NSO in 1978 was te wijten aan enkele organisatorische hobbels die genomen moesten worden. Bovendien vond een machtsstrijd plaats tussen de levensbeschouwelijke koepels en de NSF. Ook meenden enkele betrokkenen bij de georganiseerde sport dat de Stichting Nationale Sporttotalisator, die verantwoordelijk was voor de verdeling van de lottogelden in de sport, een coördinerende rol moest krijgen. In 1975 stelde Algemeen Secretaris van de NSF, Van Zijll, het 'Duitse model' voor: een overleg tussen de overheid en het particuliere initiatief in de sportwereld. Pas toen bleek dat enkele discussiedagen over topsport die via dit model verliepen, de betrokkenen goed was bevalen, werd overgegaan tot de oprichting van het NSO.

NSF als winnaar

De machtsstrijd binnen de georganiseerde sport werd hiermee beslist in het voordeel van de NSF. De in 1959 opgerichte sportkoepel probeerde al geruime tijd te worden gezien als enige sportkoepel van Nederland, waarbij het trachtte de levensbeschouwelijke koepels buitenspel te zetten. De participatie in het NSO was de definitieve stap voor de NSF om zichzelf als zodanig te profileren. Bovendien wist de NSF te bedingen dat het NSO werd samengesteld op basis van volstrekt gelijkwaardigheid. Zelfs het aanstellen van de minister van CRM als voorzitter van het NSO werd door de NSF voorkomen. Volgens de sportkoepel zou dit de gelijkwaardigheid binnen het orgaan verstoren; er werd dus gekozen voor een onafhankelijke voorzitter. Deze functie werd bekleed door de Rector Magnificus van de Universiteit van Amsterdam, prof. dr. Gerrit den Boef.

Het NSO bestond bij de oprichting uit 40 leden en een onafhankelijk voorzitter. De agendering voor de NSO-vergaderingen (meestal twee per jaar) vond plaats in het Presidium, dat uit zes (later zeven) personen bestond. Verder werden er op vijf werkerterreinen Coördinatie Advies (CA)-groepen ingesteld. Deze produceerden enkele beleidsnota's, waarin advies werd uitgebracht over onder andere topsportontwikkeling en over vraagstukken rondom het sporttechnisch kader.

Voor het onderzoek naar de NSO is door ons een drietal interviews afgenomen bij enkele mensen die vanuit verschillende partijen min of meer betrokken zijn geweest bij het NSO of de totstandkoming daarvan. Er is een interview gehouden met toenmalig algemeen secretaris van de NSF, Wim de Heer, de toenmalig ambtenaar van CRM, Rob de Vries, en oud-Tweede-Kamerlid Joop Worrell, die destijds voor de PvdA-

De NSO in vergadering bijeen. Uit: D. Pouw (1999). *50 Jaar nationaal sportbeleid: van vorming buiten schoolverband tot breedtesport*. Tilburg: Tilburg University Press

Een van de NSO-rapporten

woordvoerder sport was. Verder heeft een documentanalyse plaatsgevonden, waarbij boeken van Pouw^{vi} en De Heer^{vii}, het stageverslag van Roeffen^{viii} en enkele nota's van C[oördinatie] en A[dvies]-groepen zijn geraadpleegd.

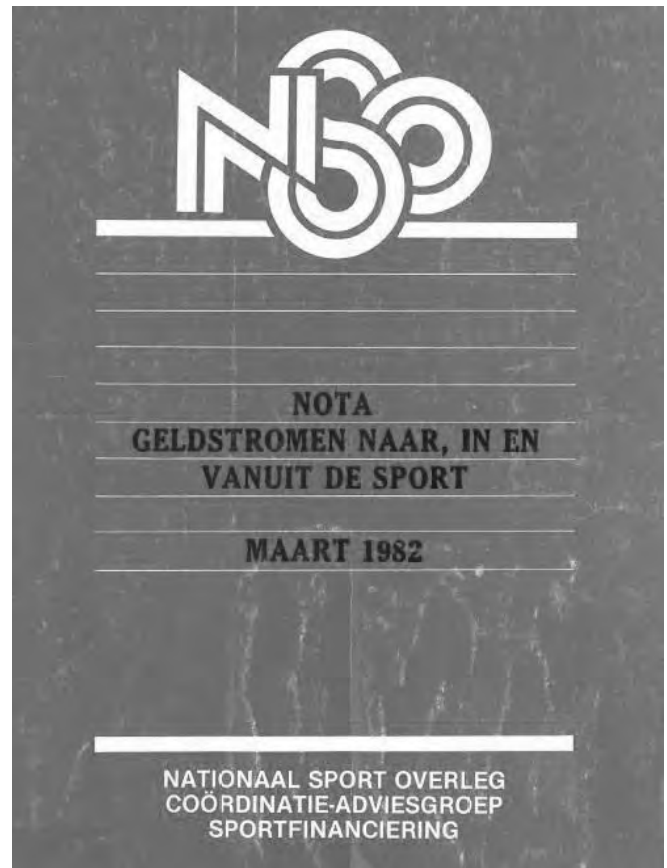
2.3. Het NSO in de praktijk

2.3.1. De eerste zittingsperiode (1978-1982): verbeterde verhoudingen

De eerste zittingstermijn van het NSO was een periode van kennismaking tussen de verschillende partners. Er bestond nog veel onbekendheid tussen de verschillende partners, vooral tussen de professionals, die aan beleidsontwikkeling werkten en bij deze bezigheden weinig met elkaar in aanraking kwamen. Dankzij het instellen van de CA-groepen werden deze medewerkers in de gelegenheid gesteld elkaar te ontmoeten, hetgeen zorgde voor een situatie waarin het overleg eenvoudiger en op een meer structurele basis kon plaatsvinden. Maar ook de bestuursleden en de topambtenaren groeiden dankzij het NSO meer naar elkaar toe. Dit was vooral voor de NSF een overwinning. Ook volgens Wim de Heer wilde de NSF graag gezien worden als dé sportkoepel van de (georganiseerde) sport in Nederland:

'De NSF werd de coördinerende partner van de overheid, dus de NSF stelde de delegatie samen. Daarvoor was er altijd de discussie over de koepels in Nederland die naast elkaar bekeken wilden worden. De invloed van de levensbeschouwing was toen nog groot. En hiermee werd de NSF de partner van de overheid: ze coördineerde en stelde de delegatie samen.'

Het overleg tussen de NSF en de vertegenwoordigers van CRM vond dankzij het NSO nu op structurele basis plaats (in het NSO zelf, maar ook in het Presidium), terwijl daarnaast de bilaterale overleggen instandgehouden werden. Ook de VNG- en IPO-professionals hadden binnen de CA-groepen hun waarde en dachten actief mee over de ontwikkeling van het (landelijk) sportbeleid. Het NSO en de CA-groepen trokken echter een zware wissel op de deelnemende organisaties. De professionals waren veel tijd kwijt aan het schrijven van nota's en te voeren overleggen. De NSF besloot zelfs een contributieverhoging in te voeren om de gemaakte kosten te dekken. Na een evaluatie van het functioneren van het NSO in 1982 werd besloten het NSO voort te zetten, maar de CA-groepen minder zwaar te maken.

2.3.2. De tweede zittingsperiode (1982-1986): verminderde slagkracht

De beslissing om de CA-groepen te laten verdwijnen en in de tweede zittingsperiode gebruik te maken van ad-hoc-groepen, zorgde er voor dat het NSO aan gewicht verloor. Er kon weliswaar beter worden ingespeeld op de actualiteit, maar er werden in de periode na 1982 minder nota's geproduceerd door het NSO. Dit maakte dat de plenaire vergaderingen vooral gebruikt werden om de nota's van de rijksoverheid te bespreken.

In netelige kwesties werd het NSO echter steeds vaker overgeslagen als overlegplatform. Zoals zal blijken uit de andere casus in dit artikel, werd het NSO niet geraadpleegd in zake de discussie rondom de Moskou-boycot. Ook het andere overleg gebeurde steeds vaker op bilaterale basis. Opvallend is dat de contacten met kamerleden steeds belangrijker werden. Zowel de NSF als de ambtenaren van de Directie Sport hadden een actieve houding in de benadering van kamerleden. Bovendien was het aantal kamerleden dat zich met sport bezighield, vrij beperkt. Op deze manier ontstond een groep van kamerleden, ambtenaren en sportbestuurders die elkaar vaak trof (onder andere bij sportevenementen) en die steeds vaker zaken onderhands regelde. De NSF stelde zelfs mensen aan die voor het grootste deel belast waren met het onderhouden

van contacten met kamerleden. Wim de Heer zegt hierover: 'De NSF (en later NOC*NSF) heeft altijd systematisch gelobbyd bij de sportwoordvoerders. Het is ook vaak voor gekomen dat men bij sportonderwerpen geen partijpolitieke tegenstellingen had. Verschillende keren is het zo geweest dat vrij unaniem besluiten en moties tot stand zijn gekomen en ook waar het niet liep langs de lijnen van regering en oppositie.' Het ontbreken van politieke tegenstellingen in kwesties rondom sport wordt bevestigd door Joop Worrell: 'Ik heb het geluk gehad dat er weliswaar politiek werd bedreven, maar sport kon vaak partijloos zijn. We overlegden gewoon met de collega's over zaken en minder over tegenstellingen.'

Sport: politiek overstijgend

Sportonderwerpen hadden dus met weinig tegenstellingen te maken in het politieke spectrum, sport was, zo wordt gezegd, politiekoverstijgend. Dit zorgde er ook voor dat niemand moeite had met de lobby die door de NSF werd opgezet. Joop Worrell heeft nooit problemen gehad met de actieve benadering: 'Maar dat is toch geen lobbyen, wij hadden altijd veel contacten, bijvoorbeeld met Wim de Heer, maar ook met Rob de Vries, maar het was altijd inhoudelijk. Kijk, er zijn twee soorten lobby's: aandacht voor de goede zaak en je hebt lobbyen, gewoon om dingen binnen te halen. Wij hebben altijd goed overleg gehad, gewoon uitwisseling van informatie en doelen.'

Opvallend genoeg was ook de benadering van de ambtenaren geen enkel probleem voor het PvdA-kamerlid: 'Ze waren officieel ambtenaren, maar het waren eigenlijk geen ambtenaren, want ze wilden bij de Kamer een buitengewone invloed hebben. Dus ik heb meegemaakt dat ze een aantal wensen hadden. Dan gingen ze eerst in gesprek met kamerleden, ook met mij. En dan zeiden ze: "Ja, we zouden het toch wel op prijs stellen als jullie op dat punt nog een motie of een amendement zouden aannemen." Nou dan zeiden wij natuurlijk dat ze wel tegen onafhankelijke kamerleden spraken. Maar we hadden heel goed contact.' Omgekeerd is het beeld exact hetzelfde. Kamerleden wisten volgens Rob de Vries de ambtenaren van de Directie Sport goed te vinden. Hij zegt hierover: 'Ik weet nog dat ik in die tijd vanuit mijn werk contact had met kamerleden, maar dat had ook te maken met het feit dat ik daar de weg wist, omdat ik daar vijf jaar gewerkt had.'

Al met al ontstaat een beeld van een groep mensen die de zaken in goed onderling overleg regelde. Het NSO werd hierdoor echter steeds vaker gepasseerd als het om belangrijke kwesties ging. Bovendien

waren IPO en VNG nooit echt serieuze gesprekspartners geweest. De verhoudingen tussen de georganiseerde sport en de (rijks)overheid waren dusdanig veranderd, dat het dan ook niet meer noodzakelijk was om het NSO in leven te houden. Het NSO werd uiteindelijk in 1986 ten grave gedragen, hetgeen volgens de betrokken respondenten een verstandig besluit is geweest. Zelfs Wim de Heer, destijds voorstander van het in leven houden van het NSO, staat nu achter het stopzetten ervan: 'Het heeft zijn functie in die tijd gehad. Het paste in die tijd heel goed en is vooral voor de NSF, maar ook wel voor de rijksoverheid een nuttig platform geweest. Voor die andere zaken was het minder belangrijk.'

2.4. Conclusie

Al met al wordt duidelijk dat de sport ten tijde van het NSO een bijzonder beleidsterrein was. Hoewel in het NSO zelf weinig besluiten tot stand kwamen, had het vooral zijn waarde als overlegorgaan. Bovendien zorgde het NSO er voor dat de verschillende beleidspartners binnen de sport elkaar leerden kennen en beter op elkaar ingespeeld raakten. Naarmate de tijd vorderde, bleken de verschillende partners echter anders tegen het NSO aan te gaan kijken. Bovendien werd het bilaterale overleg tussen de Rijksoverheid en de NSF van steeds groter belang. Dit resulteerde uiteindelijk in het einde van het NSO.

De betrokkenheid van de politiek bij het NSO is op zijn minst opmerkelijk te noemen. Uit de afgenomen interviews is gebleken dat er vaak overleg gevoerd werd tussen kamerleden die met sport belast waren en de vertegenwoordigers van het Ministerie en die van de NSF. Beleidsissues werden liever in besprekingen aan elkaar voorgelegd dan dat ze in de Kamer werden besproken. De kamerleden participeerden daarmee in het informele circuit rondom het NSO. Ook werd door de NSF actief gelobbyd om aandacht te vragen voor de sport. Dat dit door geen van de betrokkenen als lobbyen wordt gezien, zegt veel over het beleidsterrein. Sport was, en is vermoedelijk nog steeds, een weinig controversieel onderwerp binnen de politiek.

3. De boycot van de Olympische Spelen Moskou 1980

'Politics in sport is inevitable, but what I don't like is to be under pressure from political lobbies.'^{ix}

3.1. Inleiding

Er zijn maar weinig evenementen die wereldwijd zoveel aandacht krijgen als de Olympische Spelen. De Spelen in Beijing zijn gevolgd door 4,3 miljard kijkers in 220 landen. Met in totaal 61.700 uur aan tv-opnamen

staan de Spelen van 2008 geboekstaafd als het grootste media-evenement ooit. Alleen al de opbrengsten van de uitzendrechten brachten zo'n 2,6 miljard US-\$ in het IOC-laatje. Deze aandacht en impact maken dat de Spelen een maatschappelijke en politieke factor van betekenis zijn. Bij de Spelen valt internationaal veel aandacht en prestige te behalen. Dat heeft alles te maken met het optreden van landenteams en het zogeheten medailleklassement. Vanwege die aandacht zijn de Spelen in het verleden vaak in het spanningsveld tussen staten en machtsblokken getrokken. Politieke tegenstellingen en conflicten worden symbolisch beslecht op het sportveld. Maar het gaat niet altijd om strijd. Sport kan ook heel subtiel gebruikt worden voor politieke doelen. Sinds de jaren zeventig kennen we het begrip ping-pongdiplomatie. Op initiatief van Mao Zedong werd een VS-tafeltennisteam uitgenodigd voor een aantal demonstratiewedstrijden in China. Dit was bedoeld om de weg te effenen voor de allereerste ontmoeting tussen de regeringshoofden van de grootmachten Verenigde Staten van Amerika en China. Politiek veel directer is het gebruik van de sportboycot. Daarbij kan het zowel gaan om het niet uitzenden van sporters of vertegenwoordigende teams naar landen met een 'omstreden regime' als om het weigeren van deelnemers uit dergelijke landen. Vanwege zijn apartheidregime kreeg Zuid-Afrika te maken met verschillende boycots, waaronder een zeer omvangrijke en effectieve sportboycot. Dat laatste mag blijken uit de uitnodiging voor tal van sporters en sportbestuurders bij de inauguratie van Nelson Mandela als eerste zwarte president.

Olympische Spelen en politiek

De geschiedenis van de Olympische Spelen laat tal van voorbeelden zien van de vervlechting van sport met politiek. Nadat in 1914 en 1918 de Olympische Spelen geen doorgang konden vinden vanwege de Eerste Wereldoorlog, werden de aanstichters, Duitsland, Hongarije en Oostenrijk, in 1920 uitgesloten van deelname aan de Spelen in Antwerpen. Eenzelfde lot trof ondermeer Japan en Duitsland in 1948, toen de Spelen voor het eerst na de Tweede Wereldoorlog in Londen gehouden werden. De Spelen in Berlijn van 1936 veroorzaakten in de aanloop veel politieke opschudding en reacties. In de vergetelheid is geraakt dat er in Nederland aan de vooravond van de Spelen een culturele protestmanifestatie plaatsvond, genaamd D.O.O.D.: De Olympische spelen Onder Dictatuur.^x In Amsterdam exposeerde een 150-tal, merendeels Europese, kunstenaars werk uit protest tegen deelname aan de kunstolympiade als onderdeel van de Spelen in

Berlijn. De manifestatie bracht de Duitse gezant in Nederland tot grote woede. Enkele van de tentoongestelde werken beeldden namelijk het nationaal-socialisme uit als fascistoïde ideologie, hetgeen werd gezien als een belediging van de *Führer*.

Affiche D.O.O.D.

De eerste Olympische sportboycot van Nederland vond plaats aan de vooravond van de Spelen van 1956. Het neerslaan van de Hongaarse revolutie door de Russen op 4 november van dat jaar vormde de directe aanleiding voor die boycot. Krap twee weken voor aanvang van de Spelen in Melbourne besloot het NOC, op voorspraak van het bestuur, tot terugtrekking van de Nederlandse ploeg. Internationaal stond Nederland daarin vrijwel alleen, aangezien slechts twee andere landen dezelfde reden voor hun afwezigheid opgaven.^{xi}

De jaren zeventig en tachtig stonden in de Olympische geschiedenis te boek als *the era of the boycott*.^{xii} Drie achtereenvolgende Spelen werden getroffen door een sportboycot. In 1976 besloot een aantal Afrikaanse landen niet naar de Spelen in Montreal te gaan omdat het IOC niet bereid was Nieuw-Zeeland uit

te sluiten van deelname. Een en ander hing samen met een omstreden tour van de *all blacks* door Zuid-Afrika. De tweede boycot vier jaar later was gericht tegen de Spelen in Moskou. In 1984 besloten Rusland en enkele satellietstaten de Spelen van Los Angeles te boycotten vanwege het ontbreken van voldoende 'veiligheids-garanties' voor hun atleten en officials.

Met name de boycot van de Spelen in Moskou heeft in Nederland de gemoederen in sport en politiek maandenlang beziggehouden. In deze casus wordt vooral ingegaan op de aanleiding en besluitvorming rond de boycot in Nederland. We kijken speciaal naar de wisselwerking tussen sport en politiek in dit proces.

3.2. Moskou in de schijnwerpers

3.2.1. Sportieve toenadering

De toekenning van de Olympische Spelen van 1980 aan Moskou was ongemeen belangrijk voor de USSR. Het zou namelijk de eerste keer zijn dat de Spelen georganiseerd werden door een op communistische leest geschoede staat. De Russische revolutionairen hadden zich lang afzijdig gehouden van de Olympische beweging. Dit was in tegenstelling tot satellietstaten als Hongarije, Roemenië en Polen, die hun lidmaatschap van het IOC ook na de machtswisseling continueerden. Pas na de Tweede Wereldoorlog ging de USSR toenadering zoeken tot de internationale sportgemeenschap. Toen die oorlog voorbij was en de organisatie van de Spelen van 1948 ter hand werd genomen, liet het IOC de Russen weten dat ze welkom waren. Maar dat was te vroeg, zo oordeelden de Sovjets. De sportieve prestaties van hun atleten waren nog niet zodanig dat die internationaal indruk zouden maken. Bovendien diende er eerst nog een eigen nationaal Olympisch comité opgericht te worden. In 1951 was het dan zover en werd de voorzitter van dit comité, Konstantin Adrianov, naar voren geschoven als kandidaat-lid. Vervolgens werd hij, geheel naar verwachting, door het IOC 'gekozen'.^{xiii} Daarmee lag de weg naar deelname aan de Spelen in Helsinki van 1952 open. Die Spelen verliepen sportief succesvol, want de Russen rukten direct op naar de tweede plaats in het medailleklassement, direct achter de USA. Tijdens de daaropvolgende twee Spelen onttroonden zij zelfs de Amerikanen. De suprematie van de USSR op sportgebied was daarmee gevestigd.

De volgende stap om te laten zien wat het Sovjetsysteem vermocht, was het uitbrengen van een *bid* voor het organiseren van de Spelen zelf. Moskou stelde zich daarom in 1970 kandidaat voor de Spelen die 1976 zouden plaatsvinden. Volgens het Russische persbureau TASS voorkwam een 'kapitalistische'

samenzwering dat Moskou de Spelen kreeg. Die gingen naar Montreal. Maar in 1974 werden Moskou en Lake Placid aangewezen om respectievelijk de zomer- en winterspelen van de XXIIste Olympiade te organiseren. Ondanks de slechte economische situatie in Rusland maakten de autoriteiten zich vervolgens op voor een groots en warm onthaal in het Moskou van 1980, waaruit moest blijken tot welke prestaties het communistische systeem in staat was.

De mascotte van de O.S. in Moskou (1980)

3.2.2. Opkomend protest in Nederland

Begin jaren zeventig was er in de Oost-West-verhouding sprake van een beweging gericht op ontspanning en toenadering: de *détente*. Een belangrijke rol daarbij speelde de Slotakte van Helsinki. Op 1 augustus 1975 legden een dertigtal Europese landen, de USA en de USSR afspraken vast over veiligheid, economie en mensenrechten. Met name het naleven van de mensenrechten en een versoepeling van emigratiebepalingen vormden een voortdurende bron van zorg bij de westerse landen.^{xiv}

Ed van Thijn - destijds PvdA-fractievoorzitter in de Tweede Kamer - bezocht in 1976 op uitnodiging van Russische autoriteiten Moskou. Hij greep die gelegenheid aan om, min of meer clandestien, ook te spreken met enkele belangrijke dissidenten, onder wie Andrej Sacharov, diens vrouw Jelena Bonner en Anatoli Sjaranski. De gesprekken waren voor hem aanleiding om na zijn terugkeer de situatie van deze zogenoemde 'refuseniks' waar mogelijk publiekelijk aan de orde te stellen. In juni 1978 wendden enkele dissidenten, die aangeduid werden als de Moskou-Helsinki-groep, zich tot het IOC met het verzoek de Russische autoriteiten te bewegen tot het waarborgen van de Olympische principes, zoals contacten tussen mensen, culturele uitwisseling en vrije toegang. Zij vroegen verder van het IOC de vrijlating van gewetensbezwaarden door de Sovjet-Unie te verbinden aan het laten doorgaan van de Spelen.^{XV} Daarmee raakte men een uiterst gevoelige snaar in het Kremlin. Het Sovjet-regime wilde immers als gastheer van de Spelen de wereld juist laten zien hoe voortreffelijk zijn maatschappelijke systeem wel niet was.

COSeM

Gesteund door de oproep van dissidenten richtte Van Thijn in mei 1979 het Comité Olympische Spelen en Mensenrechten (COSeM) op. 'Er waren politici van alle grote partijen bij betrokken, maar het was eigenlijk non-partijpolitiek. Er zaten ook mensen uit het bedrijfsleven, vakbeweging, media en sport in. Het was een vrij onschuldige opzet, daarom was zo'n brede betrokkenheid mogelijk [...]. Wij wilden de sportwereld informeren over de mensenrechtensituatie in de Sovjet-Unie. En haar vragen om bij gelegenheden daar ook aandacht aan te besteden.' Er werden door het COSeM gesprekken en bijeenkomsten georganiseerd om de sport en met name het NOC ervan te overtuigen dat sporters en bestuurders de mensenrechten aan de orde moesten kunnen stellen tijdens hun verblijf in Moskou. Van Thijn: 'Ik heb vele gesprekken gehad met Koos Idenburg (voorzitter NOC) en Wim de Heer (algemeen secretaris NSF) en we kregen steeds meer over en weer begrip voor elkaar.' De sport ervoer de aandacht in dit stadium, waarin nog geen sprake was van een boycot, als een teken serieus genomen te worden door de politiek. Toen de 400m-hordeloper Harry Schulting in oktober 1979 met dichtgeplakte mond in het programma *Tijdsein* van de EO verscheen, bleek evenwel dat het NOC sporters wilde verbieden 'politieke' uitspraken in Moskou te doen. Onder druk vanuit de Kamer en de media werd het betreffende reglement voor de Olympische Spelen door het NOC echter aangepast,

waarmee het recht op vrije meningsuiting van de deelnemers aan de Spelen buiten het sportgebeuren veilig werd gesteld.

3.2.3. Van dialoog naar boycot

Toen de Russen op 24 december 1979 onverwachts de Afghaanse grens over trokken, werd dat gezien als een ernstige inbreuk op de internationale rechtsorde. Direct beraadde men zich in NAVO- en EEG-verband op een gepaste reactie. De ministerraad vaardigde na overleg met de bondgenoten enkele, overigens niet diep ingrijpende, maatregelen af, zoals opschorting van culturele contacten en een exportverbod op voedergranen. Al snel daarna werden de pijlen ook gericht op de Spelen in Moskou. President Jimmy Carter stelde op 20 januari 1980 de Sovjet-Unie een ultimatum: terugtrekking van de troepen uit Afghanistan binnen een maand, op straffe van het verplaatsen, afgelasten of boycotten van de Spelen. Zowel het IOC als de Russen wezen alle opties, zij het met verschillende argumenten, af. Daarmee was een Amerikaanse boycot van de Spelen in feite onafwendbaar. Carter trachtte vervolgens zoveel mogelijk bondgenoten voor zijn standpunt te winnen. Bij premier Dries van Agt en andere westerse staats- hoofden viel op 21 januari 1980 een brief om steun voor de Amerikaanse president op de deurmat. Naast de schending van mensenrechten werd nu een tweede argument toegevoegd om de Spelen in Moskou te boycotten, namelijk de schending van de internationale rechtsorde. Van Agt had al eerder op deze stap geanticipeerd door de pers te melden dat het al dan niet doorgaan van de Spelen van grote politieke betekenis was.

Staatssecretaris Gerard Wallis de Vries, belast met sport, en zijn collega Chris van der Klaauw van Buitenlandse Zaken, waren in het kabinet de meest betrokken bewindspersonen. Wallis de Vries: 'Ik vond dat wij als overheid de sport niet konden gebruiken als spreekbuis van ons overheidsbeleid. De politiek kan wel tegen de sport zeggen: u bent oud en wijs genoeg om zelf beslissingen te nemen, maar wij denken er anders over [...]. Ik ben vandaag nog steeds van mening dat het zo moet zijn dat de sport, zeker wanneer het gaat om de Olympische sfeer, niet als verlengstuk van de politiek gezien kan worden. Zo is het ook in de ministerraad besproken. We zouden een ernstig beroep doen op NOC en NSF, met het verzoek om niet naar Moskou te gaan en dat verzoek van ons ook over te brengen aan de afzonderlijke sportorganisaties.' In een overleg na het wekelijkse kabinetsberaad werd dit standpunt aan een delegatie van NOC en NSF meegedeeld. De sport reageerde geschokt en stelde dat de gevolgen voor de sector zeer ernstig en onevenredig

zwaar waren.^{xvi} De druk van de regering werd opgevoerd door ook een heroverweging aan te kondigen van de subsidies en SNS-gelden die bestemd waren voor het NOC, als er geen gehoor gegeven werd aan het regeringsverzoek. Wallis de Vries: 'Ik heb het standpunt ingenomen dat wanneer wij vinden dat jullie eigenlijk niet moeten gaan, het heel vreemd is om via de achterdeur de deelname aan de Spelen in Moskou te financieren.'

Internationale boycot

Ook het COSeM ondervond de gevolgen van de inval in Afghanistan. Van Thijn: 'Aanvankelijk waren we helemaal niet van plan om voor een boycot te gaan, absoluut niet. Die situatie ontstond toen Rusland Afghanistan binnenviel. Zo kwamen wij in een Oost-West-conflict terecht. Toen Sacharov en andere dissidenten kort daarna naar Gorki verbannen werden, kwam van hen het signaal dat de koers verlegd moest worden [...].' Het boycotstandpunt van het COSeM werd niet door iedereen in het Comité gedeeld. Van Thijn: 'De inval en de reacties erop zorgden er voor dat het Comité een beetje uit elkaar viel.' In april organiseerde het COSeM een tweedaagse internationale conferentie in de Tweede Kamer, waarbij de verschillende standpunten, ook die van de sport, breed uitgemeten werden. Bijeenkomsten in EEG- en de Raad van Europa-verband werden gebruikt om de regeringsstandpunten te toetsen. Van der Klaauw droeg het Nederlandse boycotstandpunt met verve uit. Frankrijk daarentegen toonde zich van het begin af aan een tegenstander van een boycot. Margaret Thatcher liet weten resoluut achter Carter te staan. De dreigende taal die zij en haar minister van Buitenlandse Zaken, Lord Carrington, richting de Britse sport lieten horen, maakte binnenlands weinig indruk. Het Britse Olympische Comité (BOA) '[...] resolutely upheld the principle of independence and British participation, never mind that the House of Commons supported Thatcher's ideological blockade of convenience that would not cost a penny in tanks; nor even, let it be said, in lost trade.'^{xvii} De Duitse regering-Schmidt had meer succes met haar oproep tot een boycot. Het West-Duitse Olympische Comité nam op het allerlaatste moment, met een kleine meerderheid, het besluit om niet deel te nemen.

Standpunt Nederland

Na de inval in Afghanistan waren Kamer en Kabinet het in grote lijnen met elkaar eens over de wenselijkheid van een boycot. Dat bleek nogmaals in een Kamerdebat op 14 mei 1980, veertien dagen voor de deadline voor deelname aan de Spelen. Er werden door

de woordvoerders voor buitenlandse zaken twee moties ingediend, die de sport opriepen Moskou te mijden. De CDA- en VVD-motie plaatste de noodzaak van een boycot in het kader van de schending van de internationale rechtsorde en de mensenrechten. Niet onbelangrijk was dat dit geschiedde onder gelijktijdige erkenning van de eigen verantwoordelijkheid van de sportorganisaties en sporters. Hiermee werd de sport een mogelijkheid geboden om de oproep van de politiek naast zich neer te leggen. De tweede motie - van D66 - benadrukte dat de omstandigheden waaronder de Spelen moesten plaatsvinden, de facto geen bijdrage konden leveren aan het verminderen van de internationale spanningen en dat deelname derhalve geen zin had. Beide moties konden op een ruime meerderheid rekenen. Bij de stemmingen bleek dat de PvdA-fractie verdeeld was over de inzet van het boycotinstrument. De tegenstemmers achtten het gevaar niet denkbeeldig dat de spanning in de Oost-West-verhoudingen door de genomen maatregelen juist zouden toenemen.

Tegen die politieke eensgezindheid moesten NOC en NSF het opnemen. Jan Berteling, toenmalig bestuurslid NSF: 'We hebben altijd gedacht dat het een serieus probleem was, maar we hebben ook altijd gedacht dat de Spelen wel door zouden gaan. Dat was echt de meerderheidsopvatting. We handelden heel voorzichtig, omdat we wisten dat in eigen kring de meningen ook verschilden. En als de regering een andere mening heeft, heb je daar wel mee te maken.'

3.2.4. De ontknoping

Het NOC-bestuur vergaderde twee dagen na het Kamerdebat en besloot de bonden te adviseren om deel te nemen aan de Spelen in Moskou. Dit standpunt werd naar voren gebracht tijdens een algemene vergadering op 19 mei en daar met ruime meerderheid aanvaard. Uiteindelijk zagen zes van de 23 Olympische bonden af van deelname. De hippische bond en hockeybond lieten bij hun tegenstem meewegen dat het toernooi door het wegblijven van enkele grote landen sterk gedevalueerd was. Die constatering was niet onjuist. Van de 145 landen die een uitnodiging van het IOC hadden ontvangen, kwamen er uiteindelijk 80 naar Moskou.

De reactie van de regering was voorspelbaar: die toonde grote teleurstelling. Men ging over tot het uitvoeren van de aangekondigde maatregelen, zoals het intrekken van een tolkensubsidie, het ontheffen van de Olympische attaché in Moskou van zijn functie en het opleggen van een maatregel aan de ambassadeur waarbij hij zich diende te onthouden van ieder protocol, zoals het aanbieden van recepties. Een blokkade voor deelname vormden deze maatregelen echter

geenszins. Met enige kunstgrepen kon het NOC snel in de door afzeggingen van sporters ontstane lacunes voorzien.

Veel landen, waaronder Nederland, gaven in Moskou uiting aan een door het IOC toegestane milde vorm van protest. Zo nam de ploeg niet deel aan de openings- en sluitingsceremonie, en bij de huldiging van de drie medaillewinnaars (eenmaal zilver en tweemaal brons) vervingen de Olympische vlag en hymne de Nederlandse driekleur en het Wilhelmus. De sfeer was ingehouden en sober zoals deelnemer Harry Schulting in het VPRO-programma *Andere Tijden*^{xviii} zei: 'Alle franje, het emotionele gevoel, was er afgehaald.'

3.3. Conclusie

In *the Era of the Boycott* kregen de Spelen van 1980 in Moskou te maken met de meest omvangrijke boycot uit de Olympische geschiedenis. De achtergrond was bovendien gecompliceerd door de vermenging van mensenrechtanaangelegenheden en Oost-West-tegenstellingen. Van de 145 landen die een uitnodiging van het IOC hadden ontvangen, kwamen er dus uiteindelijk 80 naar Moskou. Afgezet tegen de politieke doeleinden was de effectiviteit van de boycot evenwel gering. Voor de sport, met name het IOC, was de impact groter en die werkte nog jaren door.

In ons land was het de eerste keer dat regering en Kamer eendrachtig opriepen tot het uitvoeren van een politiek gekleurde sportboycot. Men zag de sport aanvankelijk louter als een instrument om een politiek doel te bereiken. In de Kamer waren het niet de sport-, maar de buitenlandspecialisten en in het kabinet de premier en de minister van Buitenlandse Zaken die het voortouw namen. Gebrek aan kennis over de sport en afstand tot de sport kenmerkten de interventies en voorgestelde maatregelen. In het verloop van de gebeurtenissen werden deze lacunes enigszins gecompenseerd door veel overleg en debat. Het Comité Olympische Spelen en Mensenrechten bood daarbij sport en politiek een extra discussieplatform. Opvallend is dat het nog niet zo lang geïnstalleerde Nationaal Sport Overleg gepasseerd werd en op geen enkele wijze betrokken was geweest bij deze kwestie.

Het proces in de aanloop tot en de afloop van de boycot werd door velen als onbevredigend ervaren. Na de Spelen besloten enkele kamerleden en sportvertegenwoordigers richtlijnen op te stellen, bedoeld om confrontaties zoals in het geval van Moskou te voorkomen en een betere belangenafweging tussen sport en politiek mogelijk te maken. Dit leidde tot een beknopt document: *Sport en politiek, Uitgangspunten*.^{xix} Dit werd

in 1982 vastgesteld door de algemene ledenvergadering van de NSF en aangeboden aan het kabinet. Met name bij de boycotmaatregelen tegen Zuid-Afrika hebben volgens betrokkenen deze uitgangspunten hun nut bewezen.

1 Jan Rijpstra is promovendus aan de Universiteit van Tilburg en voorzitter van de KVLO, Fons Kemper gelieerd onderzoeker aan het W.J.H. Mulier Instituut en Jan-Willem van der Roest onderzoeker aan hetzelfde instituut. Dit artikel is geschreven naar aanleiding van het promotietraject van Jan Rijpstra.

Literatuur

- Biesmans, A. (2006). *(Niet) deelnemen is belangrijk. Nederland en de Westerse boycot van de Olympische Spelen in Moskou (1980)*. Utrecht: Masterscriptie Universiteit Utrecht.
- Catalogus (1996). *Een kunstolympiade in Amsterdam. Reconstructie van de tentoonstelling D.O.O.D. 1936*. Zwolle: Waanders.
- Crum, B.J. & F. de Leeuw (1994). *Keerpunt in sport*. Deventer: Kluwer.
- Guttman, A. (1994). *The Olympics. A history of the modern games*. Chicago: University of Illinois press.
- Heer, W. de (2000). *Sportbeleidsontwikkeling 1945-2000*. Haarlem: De Vrieseborch.
- Heuvel, M. van den (1980). *Rusland en de Olympische Spelen*. Haarlem: De Vrieseborch.
- Miller, D. (2008). *The official history of the Olympic Games and the IOC*. Edinburgh: Mainstream.
- Ministerie van CRM (1969). *Discussienota Sportbeleid*. 's-Gravenhage: Ministerie van CRM.
- Ministerie van CRM (1974). *Nota Sportbeleid*. 's-Gravenhage: Ministerie van CRM.
- Ministerie van OKW (1960). *Nota betreffende Lichamelijke Vorming en Sport*. 's-Gravenhage: Ministerie van OKW.
- NSF (1970). *Sport '70*.
- NSF (1982). *Sport en Politiek. Uitgangspunten*. Den Haag: NSF.
- Pouw, D. (1999). *50 jaar nationaal sportbeleid: van vorming buiten schoolverband tot breedtesport*, Tilburg: Tilburg University Press.
- Roeffen, J. (1981). *Nationaal Sportoverleg*. Leiden: scriptie Rijksuniversiteit Leiden.
- Winkel, M. te (2008) *De verloren Spelen. Nederlandse boycot Olympische Spelen 1956*. Eindhoven: De Boekenmakers.

Digitale archieven

VPRO (2008). Andere tijden. *Olympische Spelen Moskou 1980* (versie 20 maart 2008). <http://geschiedenis.vpro.nl/programmas/2899536/afleveringen/39364334> (opgehaald 24 januari 2010).

Noten

- i Crum & De Leeuw (1994).
- ii Ministerie van OKW (1960).
- iii Ministerie van CRM (1969).
- iv NSF (1970).
- v Ministerie van CRM (1974).
- vi Pouw (1999).
- vii Heer, de (2000).
- viii Roeffen (1981).
- ix IOC-voorzitter Lord Killanin in 1972, geciteerd in Miller (2008): 208.
- x Catalogus (1996).
- xi Winkel, te (2008).
- xii Guttman (1994).
- xiii Miller (2008):134.
- xiv Biesmans (2006).
- xv Heuvel, van den (1980): 133.
- xvi Heer, de (2000): 139.
- xvii Miller (2008): 226.
- xviii VPRO (2008).
- xix NSF (1982).

Friese Sporten. Diffusie en isolatie - een kwestie van standsverschil

Ruurd Kunnen¹

1. Inleiding

Er is in Nederland best veel plezier gemaakt, door de eeuwen heen en in alle lagen van de bevolking. Mensen vermaakten zich met spel, en op kermissen en jaarmarkten vonden allerlei vormen van vermaak plaats. Soms speelde men in competitievorm. De winnaar kreeg de eer, of een inzet, of een voorwerp van waarde. Sommige van deze sporten leiden nu als lokale sport een bestaan in de marge, andere zijn onderdeel van de folklore van een streek geworden en weer andere zijn vrijwel geheel verdwenen. Sportachtige spelen zijn er vele geweest, maar hiervan zijn slechts enkele als moderne sport blijven bestaan. De vraag is hoe dat kan worden verklaard.

In Friesland waren zeilen, schaatsen en kaatsen al lang populair toen in de achttiende eeuw op incidentele basis door kasteleins en herbergiers met een zakelijke bedoeling wedstrijden werden georganiseerd. Ook werden al lange tijd fierljepwedstrijden gehouden en bestond er een afwijkende vorm van dammen, het Fries dammen. Deze activiteiten waren geen sporten in de betekenis die daar tegenwoordig aan wordt gegeven. Het waren soms sportachtige activiteiten, maar soms ook kermisvermaak. In de tweede helft van de negentiende eeuw ondergingen deze activiteiten het bekende standaard-moderniseringsproces van regulering, standaardisering en organisatie, dat ook elders en in andere takken van sport heeft plaatsgevonden. Toch hebben deze sporten sterk verschillende ontwikkelingen doorgemaakt. Het schaatsen en zeilen zijn grotendeels opgegaan in de landelijke en internationale ontwikkeling. Kaatsen, fierljeppen en Fries dammen zijn regionale aangelegenheden gebleven.

Volgens het algemene sportontwikkelingsmodelⁱ is de modernisering van volksvermaken en sportachtige activiteiten tot stand gebracht door de heersende elites. In Engeland, de 'bakermat van de moderne sport', hebben de adel en de gentry een belangrijke rol gespeeld bij de standaardisering van de regels en de vorming van verenigingen voor sportbeoefening. De vraag in dit artikel is of, en zo ja, hoe de verschillende ontwikkelingen van sporten in Friesland te maken hebben met de rol van de maatschappelijke elites.

In de volgende paragrafen wordt de associatie-

vorming (de vorming van verenigingen en bonden) in de Friese zeil-, schaats-, kaats-, dam- en fierljepsport beschreven, met de nadruk op de initiatiefnemers, de eerste bestuurders en hun sociale achtergrond. Naast deze sporten wordt ook beschreven hoe het georganiseerde voetballen in Friesland van de grond is gekomen, als een schoolvoorbeeld van het standaardontwikkelingsmodel.

2. Friese sporten

2.1. Zeilen

Vaststaat dat al in de zeventiende eeuw in Friesland zeilwedstrijden werden gehouden tussen kooplieden en boeren, al moet men zich van deze wedstrijden geen overdreven voorstelling maken. De organisatoren waren kasteleins van de vele 'waterherbergen'. Van Aarnt Hanses, hospes in 'De Jonge Prins' in Grou, later in 'Het Wapen van Idaarderadeel', is bekend dat hij in 1754 en 1767 hardzeilpartijen om prijzen heeft georganiseerd. Op 5 augustus 1754 liet hij een 'curieuze zilveren bal verkaatsen, en een vleugel met baltje verzeilen voor jachten boven de 22 voet lang'.ⁱⁱ Een zeer belangrijke wedstrijd werd in 1777 bij Oude Schouw (onder Akkrum) gehouden ter ere van het bezoek van Stadhouders Willem V en zijn gezin aan Friesland. Dit was 'een echt inheemsch volksvermaak', waarnaar een groot publiek ging kijken. Winnaar werd Mintje Wouters uit Sneek.ⁱⁱⁱ

Bij Sneek werden vanaf 1817 'hardzeilpartijen' uitgeschreven door 'liefhebbers', die ook de prijzen uitloofden. Deze varieerden van zilveren scheerhouten en tuigjes tot tabaksdozen, kompassen, kijkers en soms een grote vlag. Wie de gulle 'liefhebbers' waren, is niet bekend^{iv}, maar de inschrijving vond steeds plaats bij Liske Stuverberg, kastelein in de plaatselijke Stadsherberg.^v J.D. Wiersma, tapper te Langweer, organiseerde in 1837 een zeilwedstrijd met als prijzen een zilveren zaktabaksdoos voor veerscheppen en een zilveren lepel voor kleine bootjes met sprietzeilen. Tijdens de kermissen in Langweer, waarvan de zeilwedstrijden deel uitmaakten, werden ook ringrijderijen, harddraverijen met paarden en fietswedstrijden ('vélocipèderijderijen') georganiseerd.^{vi}

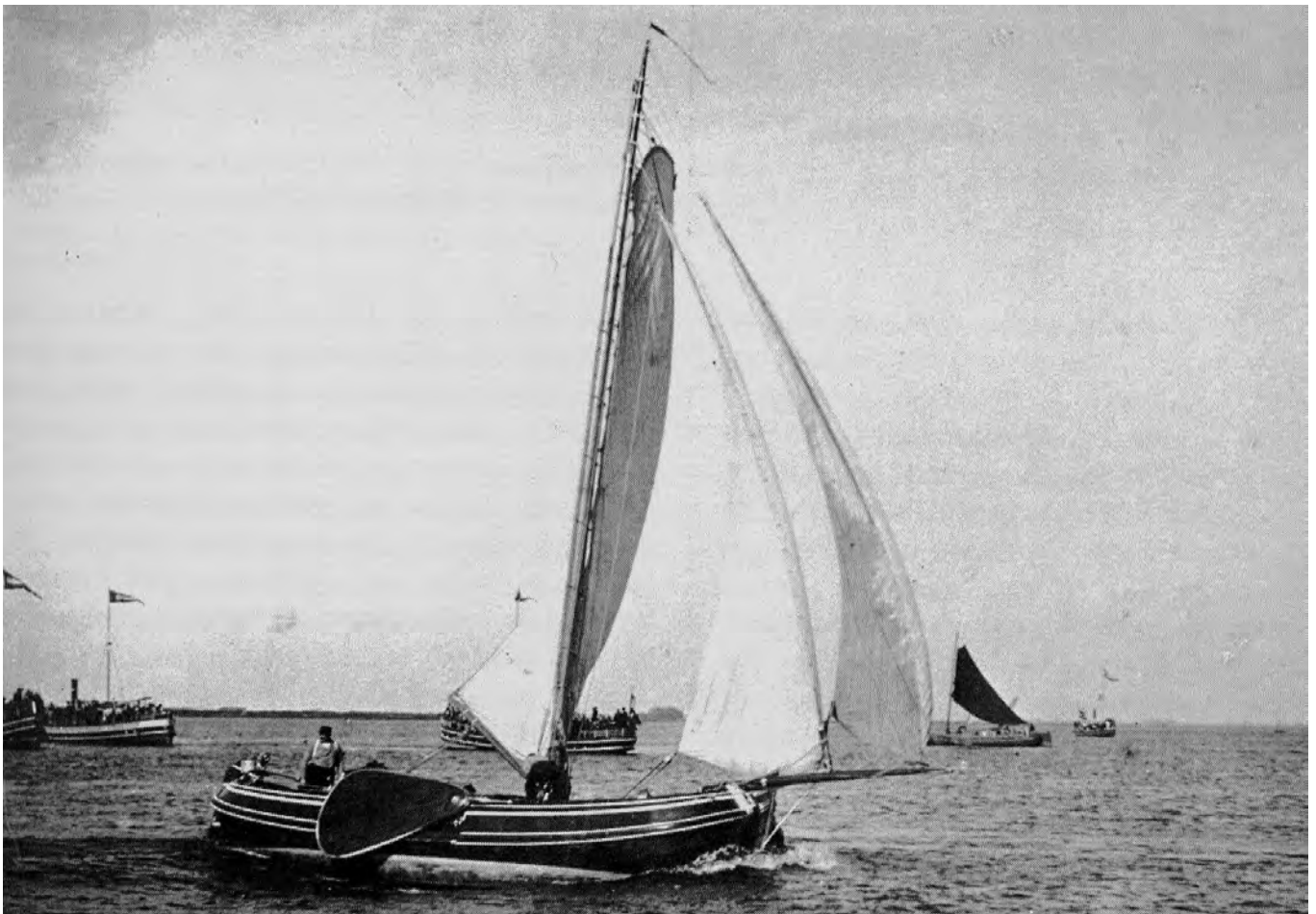
Kasteleins speelden lange tijd een grote rol bij de

organisatie van zeilwedstrijden, maar in de negentiende eeuw werd de organisatie overgenomen door 'directies', die meestal werden gevormd door gegoede burgers. De feitelijke organisatie was overigens in handen van keurmeesters, mensen die door hun werk kennis van zaken betreffende de scheepvaart hadden.

Zeilverenigingen

Aan de wieg van de georganiseerde Nederlandse zeilwereld stond Z.K.H. Prins Hendrik ('de Zeevaarder'). Op zijn initiatief werd in 1845 de Koninklijke Nederlandse Yacht Club in Rotterdam opgericht. De eerste zeilvereniging in Friesland, Oostergoo, werd opgericht in 1848. Bij de oprichting daarvan speelden personen uit de Friese adel en hogere burgerij de hoofdrol. Er bestonden nauwe banden tussen het Koninklijk Huis en de adellijke Friese familie Van Eysinga. Prins Hendrik vond bij jhr. mr. Frans Julius Johan van Eysinga, de latere voorzitter van de Eerste Kamer en raadsheer aan het Friese hof, een gewillig oor voor zijn ideeën om de scheepvaart onder andere door

de oprichting van zeilverenigingen te stimuleren. Van Eysinga benaderde jhr. mr. Jan Minnema van Haersma de With, grietman, later burgemeester van Oostdongeradeel en lid van de Provinciale Staten van Friesland, en mr. Cornelis Schelte Sixma baron van Heemstra, de latere burgemeester van Franeker en eveneens lid van de Provinciale Staten. Deze drie adellijke mannen 'assumeerden zich' met mr. Johannes Jacobus Bolman, secretaris van Kollumerland, Daniel Hermannus Andreae, notaris te Kollum, en Christiaan Houdijn Beekhuis, notaris te Buitenpost, die behoorden tot het negentiende-eeuwse Friese patriciaat. De zes heren richtten in 1848 zeilvereniging Oostergoo op.^{vii} Prins Hendrik werd in 1852 beschermheer en erelid. De vereniging kreeg in 1923 het predikaat 'koninklijk'. In 1940 werd prins Bernhard beschermheer. In 1854 riep Oostergoo een fonds in het leven voor de uitrusting van jongens voor de zeedienst, waarvoor de leden boven hun contributie een bedrag moesten betalen. Dat was het begin van jarenlange activiteiten op dit terrein.

Fries Statenjacht met Pieter A.V. baron Van Harinxma thoe Slooten (1870-1954)

Nationale elite

De banden tussen Oostergoo en de nationale elite waren talrijk. Eveneens in 1852 werd mr. J.E. baron van Panhuys, onder andere burgemeester van Tietjerksteradeel, Commissaris van de Koning en vice-voorzitter van de Raad van State, tot erelid benoemd. In 1858 kreeg de Prins van Oranje deze onderscheiding en in 1872 vice-admiraal Jouwert Andreaë. De familie Sixma baron van Heemstra heeft behalve een erelid ook twee penningmeesters geleverd: de reeds genoemde Cornelis Schelte en H.D.F. Sixma baron van Heemstra. H.L. Sixma baron van Heemstra was commissaris. Ook de bekende Friese adellijke familie Van Harinxma thoe Slooten is in de geschiedenis van Oostergoo vertegenwoordigd: mr. A. baron van Harinxma thoe Slooten was commissaris van 1903-1907 en mr. B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten vervulde deze functie van 1924-1925.^{viii} Tot de buitengewone leden behoorden onder anderen B.E.S. van Welderen baron Rengers, J.W.J. baron de Vos van Steenwijk, H.L. baron van Heemskerk en jhr. E.M. van Haersma de With.^{ix}

Ter gelegenheid van de verjaardag van Stadhouder Willem V werd in Sneek in 1767 door de burgerij een demonstratie admiraalzeilen gegeven. Zoals opgemerkt, werden tenminste vanaf 1817 hardzeilerijen op het Sneekmeer gehouden. Prins Hendrik had in 1847 een zilveren bokaal uitgelooft. Het is niet met zekerheid te zeggen, maar wellicht was deze prijs een aanmoediging voor de Sneekers om overeenkomstig de wensen van de Prins een permanente organisatie op poten te zetten. In 1851 werd de Zeilvereniging Sneek opgericht, die sinds 1925 het predikaat 'koninklijk' draagt. Deze vereniging nam de organisatie van de Hardzeildag op zich.^x Het bestuur, dat in 1851 werd gekozen, bestond uit A. Haagsma (voorzitter), Th. Cool, S. Wijnbergen, R. Gorter en H. Repelaar van Driel. De leden waren in klassen ingedeeld, naar gelang de hoogte van de contributie. Leden der 3de klasse waren van het bestuurslidmaatschap uitgesloten. In 1913 werd het bestuur gevormd door mr. P.C. Andreaë (voorzitter), R. Gorter, J.G. Hibma, P.B. van Ham (penningmeester) en A. ten Cate (secretaris).^{xi} Met uitzondering van mr. Andreaë behoorden deze bestuursleden niet tot de Friese adel of het Friese patriciaat. Niettemin waren er banden met de landelijke elite. In 1865 woonde Prins Hendrik, die toen beschermheer van de vereniging was, de wedstrijd bij.

De zeilverenigingen Sneek en Oostergoo waren in hoofdzaak verenigingen van mensen die zeilden voor hun plezier. Dat was het geval in Langweer, waar in 1859 een zeilvereniging werd opgericht. Ook hier werd het bestuur gevormd door plaatselijke notabelen.

De eerste voorzitter, W.Tj. van der Leij (1826-1896), was een zoon van de notaris, gemeentesecretaris, grootgrondbezitter, graanhandelaar en olieslager Tj. S. van der Leij. Vanaf de oprichting zijn ook de families Zandstra, Hepkema^{xii}, Van der Meulen en Mulder intensief bij het besturen van de vereniging betrokken geweest. De Zandstra's en Hepkema's waren boeren. Van Keimpema merkt over de diverse besturen op: 'Het was door de jaren heen een bonte verzameling van voornamelijk notabelen en veehouders van wie de karakters goed bij elkaar pasten: boeren onder de heren en heren onder de boeren.' De oprichters van de vereniging, die in 1959 het predikaat 'koninklijk' verwierf, slaagden erin enkele personen van adel als erelid te strikken: jhr. F.J.J. van Eysinga (een van de oprichters en voorzitter van Oostergoo), S. van Welderen baron Rengers (Ysbrechtum), jhr. C. van Eysinga (Leeuwarden, eveneens voorzitter Oostergoo) en B.E.S. Welderen baron Rengers (Langweer, tevens erelid van Oostergoo). In 1915 werd een donatie ontvangen van Hector L. Sixma baron van Heemstra.^{xiii} De connectie met Oostergoo is evident.

Jonkheer Frans Julius Johan van Eysinga (1818-1901)

Elitaire sport

Zeilen was in de negentiende eeuw een elitaire sport, hoewel in Friesland veel mensen uit de middenklasse voor hun werk of dagelijks vervoer een zeilboot hadden waarmee zij ook pleziervaart beoefenden. In de zeilverenigingen die vanaf 1848 werden opgericht,

werden de hoogste en meest prestigieuze functies vaak vervuld door personen uit de adel of de gegoede burgerij. Het dagelijks werk (secretariaat, penningmeesterschap, commissariaat) werd gedaan door plaatselijke notabelen of burgers. Ondanks de banden met de lokale en via deze met de landelijke elites, waren zeilwedstrijden onderdeel van volksfeesten. Dit was het geval in Sneek en Langweer.

Oostergoo had via haar adellijke en hoogburgerlijke leden nauwe banden met de landelijke elite, vaak via politieke functies. Dit verklaart dat de Friese zeilsport eveneens sterke bindingen had met de zeilers in het Westen van het land. Leden van de Koninklijke Nederlandse Zeil- en Roeivereniging in Amsterdam trokken in de zomer graag naar Sneek om daar aan de wedstrijden mee te doen. Tussen Oostergoo en de Koninklijke Nederlandse Zeil- en Roeivereniging in Amsterdam, die fungeerde als 'voorzittende vereniging' van de in 1890 gevormde Verbonden Zeilverenigingen van Nederland en België, bestonden goede contacten.

2.2. Schaatsen

Nog meer dan van het zeilen ligt de oorsprong van de schaatssport in Friesland. Kastelein Nanne Jetzes uit Baard liet in 1780 een zilveren mes 'verhardrijden'. Later vormden notabelen van dorpen en steden commissies die de wedstrijden gingen organiseren, zoals de in 1803 in Sneek gehouden wedstrijd om een zilveren tabaksdoos en de hardrijderij voor vrouwen in 1805 in Leeuwarden.^{xiv}

De meeste auteurs vermelden dat de eerste gereguleerde vereniging in 1840 in Dokkum is opgericht. Van de oprichters van de Dockumer ijsclub is slechts bekend dat dit 'Ingezetenen dier Stad' waren.^{xv} De club was geen vereniging met contribuerende leden, maar berustte op een 'Directie' (bestuur) van zestien heren.^{xvi}

De Ijsclub en Thialf

In Leeuwarden werd in 1850 de schaatsvereniging 'De Ijsclub' opgericht, nadat vanaf 1847 een Directie hardrijderijen had georganiseerd. Leden van de 'oude' Directie kwamen ook in de eerste Directie van de Ijsclub, die bestond uit: mr. J.J. Bieruma Oosting (president)^{xvii}, J.J. Bruinsma^{xviii}, R.F. Lojenga, mr. J.H. Albarda (secretaris), A. Menalda (thesaurier)^{xix} en H. Zeper.^{xx} In de daaropvolgende jaren waren onder anderen directielid: dr. A. Meursinge Hzn, jhr. mr. J.M. van Beijma, mr. P. Heringa Cats, mr. Johs. van der Veen, J.H. HaverSchmidt N.Tzn^{xxi}, jhr. E.C.B. Vegelin van Claerbergen, jhr. mr. J. Minnema van Haersma de With,

mr. E. Attema, mr. J.C.C. Albarda, mr. J. van Leeuwen, mr. C.W.A. Buma, mr. O.E.G. graaf van Limburg Stirum, mr. D. de Blocq van Haersma Buma, mr. S. Salverda en H. Beucker Andreae.^{xxii} Hierbij waren dus vier personen van adel.

De Ijsclub telde onder zijn leden veel adellijke personen en gegoede burgers, van wie een aantal hoge functies bij de overheid en justitie vervulde. In de ledenvergadering van 1850 werden benoemd tot leden van de commissie die hardrijderijen moest organiseren: R. Attema, J. Oosterhoff, H.D. van Sloterdijk, jhr. H. van Andringa de Kempnaer en jhr. A.M. van Albada de Haan Hetteema. Commissarissen voor de harddraverij met paard en arrenslede werden H. baron thoe Schwartzenberg en Hohenlandsberg, O.O. Gorter, jhr. J. Burmania van Andringa de Kempnaer, mr. A.C. Wijckerheld Bisdom en N.T. Haverschmidt.^{xxiii} Latere leden waren ondermeer. mr. C. Sixma baron van Heemskerk^{xxiv}, jhr. H. van Albarda en jhr. Ruurd van Cammingha. In 1860 werd de kroonprins der Nederlanden, de zoon van Koning Willem III en Koningin Sophie, beschermheer van de Ijsclub.^{xxv} De kroonprins was bevriend met Otto Ernst Gelder graaf van Limburg Stirum, de latere president van de Directie.

De Ijsvereniging 'Thialf' in Heerenveen werd opgericht in 1855. Initiator was jhr. mr. Frederik Hessel van Beyma thoe Kingma, de burgemeester van Aengwirden en een progressief liberaal, een 'Thorbeckiaan'. Later kreeg hij ook bekendheid als oprichter van de landelijke vereniging voor Volksonderwijs.^{xxvi} De meeste oprichters van Thialf behoorden tot de gegoede burgerij, zoals de houthandelaar Hendrik Tuymelaar en telgen uit het geslacht Taconis. In de eerste 'Directie' zaten geen personen van adel. Voorzitter werd mr. Marcus van Heloma.^{xxvii} De familie Van Heloma woonde in een landhuis in Oudeschoot en was al eeuwenlang verbonden met Heerenveen. Hoewel het geslacht niet van adel was, vertoonde het wel adellijke trekjes. Marcus van Heloma was gehuwd met Maria van Sminia, telg uit een adellijk geslacht, dat zich onder andere in het bestuur van de Friese Ijsbond en de Friese Elfstedenvereniging heeft gemanifesteerd. Hij was tevens lid van het bestuur van de Nederlandse Schaatsenrijdersbond. Nog jaarlijks reikt de KNSB de Heloma-wisseltrofee uit aan een organisatie die zich op bijzondere wijze verdienstelijk heeft gemaakt voor het organiseren van activiteiten op het gebied van de schaatssport.^{xxviii}

In de kleinere steden en in de dorpen werden eveneens ijsverenigingen opgericht, maar de provinciale elite was hierbij in veel mindere mate betrokken dan

in Leeuwarden en Heerenveen. Dit was het geval in Dokkum en bijvoorbeeld ook in Workum.^{xxxix}

Overkoepelende organisaties

Overkoepelende organisaties ontstonden in het laatste kwart van de negentiende eeuw en waren bedoeld het hardrijden om geld nader te reguleren en het 'parten' (afspraken tussen ridders over de verdeling van de geldprijzen) tegen te gaan.^{xxx} De organisaties die daarvoor nodig waren, bijvoorbeeld de 'Noorder-IJsvereenigings Bond', die 1876 werd opgericht, waren de eerste overkoepelende organisaties in de schaats-sport.^{xxxi}

De Friesche Ijsbond werd opgericht in 1886. De directe aanleiding was dat aan het begin van vorstperiodes het ijs vaak werd vernield door afstroming (door het openen van de zeesluizen) en stoomboten (ijsbrekers). Initiatiefnemer en eerste voorzitter van het Centraal Bestuur van de Friesche Ijsbond was Sjouke Hylkes Hijlkema. De overige bestuursleden waren de Leeuwarders jhr. I.J.W.H. van Andringa de Kempnaer (vice-voorzitter), mr. C. Beekhuis (secretaris), R. Bloembergen Ezn (penningmeester) en T. Velstra (gewoon lid). Latere bestuursleden waren onder anderen mr. J.A. Lucardie (secretaris), mr. J.D. van der Plaats (penningmeester), G.W. Koopmans, mr. J.A. Stoop en jhr. H. van Baerd van Sminia.^{xxxii} Hijlkema was een graankoopman en lid van tal van verenigingen en instellingen in Leeuwarden, onder andere van het prestigieuze Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Hij werd in 1886 gemeenteraadslid en was van 1899 tot 1903 wethouder. Het bestuur van de Ijsbond telde verder twee personen van adel, terwijl enkele bestuursleden tot de hogere burgerij behoorden.

De Friesche Ijsbond organiseerde in 1909 de eerste Elfstedentocht, daartoe aangemoedigd door de Nederlandsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding, waarvan Pim Mulier toen secretaris was. De vereniging vond de organisatie van deze activiteit echter niet op haar weg liggen, zodat in 1909 de Friesche Elfsteden-Vereniging werd opgericht. Het bestuur werd gevormd door mr. M.E. Hepkema^{xxxiii} (voorzitter), mr. D. van Welderen baron Rengers (secretaris), IJ. van Slooten (penningmeester), H.J. Kalt, Jac. Marcus, jhr. H. van Baerd van Sminia, mr. J.D. van der Plaats, J. Boosma en F.A. van Heyst.^{xxxiv}

Landelijke koepel

In Holland kwam de organisatie van de schaats-sport later van de grond dan in Friesland. In 1864 werd door enkele vooraanstaande hoofdstedelijke burgers,

afkomstig uit de Koninklijke Roei- en Zeilvereniging 'De Hoop', de Amsterdamse IJclub opgericht.

Omstreeks 1880 werd de behoefte aan een landelijke organisatie sterker, 'eenerzijds om eenheid te brengen in de voorschriften bij wedstrijden, en anderzijds om van een centraal punt uit met het buitenland connecties aan te knopen voor internationale hardrijderijen.'^{xxxv} Bij de voorbereidende bijeenkomsten waren de Amsterdamsche IJclub, de Leeuwarder IJclub en de Groninger IJclub vertegenwoordigd. In 1881 werd een commissie gevormd, die hoofdzakelijk tot doel had internationale wedstrijden in Nederland te organiseren. De heren Andreae (Leeuwarder IJclub) en Severijn (Amsterdamse IJclub) werden tot voorzitter en secretaris gekozen. In september 1882 werd de bond definitief opgericht. Tot bestuursleden werden verkozen de heren M.J. Waller, Amsterdam (president), mr. S. Salverda, Leeuwarden (vice-president), mr. J. van Buttingha Wichers, Leiden (secretaris), Jacob J. van Vollenhoven, Rotterdam (penningmeester), G. baron de Salis, Den Haag (2de secretaris), mr. M. Mzn. van Heloma, Heerenveen en H.J. Diephuis, Groningen. In 1884 werd H. Kolff uit Leeuwarden penningmeester. Van Heloma werd in 1901 voorzitter, jhr. H. van Baerd van Sminia maakte deel uit van het NSB-bestuur van 1899 tot 1920.^{xxxvi} In 1922 kreeg de bond het predikaat 'koninklijk'.

De Friese bestuurders waren dus prominent aanwezig in de eerste besturen van de (K)NSB. In 1892 werd in Scheveningen tijdens een Internationaal Schaatsenrijderscongres ter gelegenheid van de grote Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling (afdeling IJ- en Sneeuw-sport) op initiatief van de Nederlandse schaatsbond de Internationale Eislauf-Verein (IEV), de latere International Skating Union (ISU), opgericht. Pim Mulier was de eerste voorzitter, Van Heloma zat in de voorbereidingscommissie.^{xxxvii}

Geconcludeerd kan worden dat de Friese adel en hoge burgerij vooral in Leeuwarden sterk vertegenwoordigd waren in de eerste besturen van de Friese schaatsverenigingen. In de kleinere steden en dorpen nam de plaatselijke elite de organisatie van de verenigingen op zich. Bestuursleden van De IJclub (Leeuwarden) en Thialf hebben ook actief deelgenomen aan de oprichting van de landelijke schaatsbond.

2.3. Kaatsen

Kaatsen had al een lange geschiedenis voordat het een typisch Friese volkssport werd. Het 'balspel met de hand' werd reeds in de Middeleeuwen in verschillende landen en plaatsen gespeeld en werd jeu de paume

genoemd.^{xxxviii} Evenals schaats- en zeilwedstrijden, werden kaatswedstrijden georganiseerd door kasteleins. De 'balverkaatsdag' was de dag waarop tijdens de kermis een kastelein een zilveren (en soms zelfs een gouden) bal liet verkaatsen.

'Met Approbatie van de H.W. Geb. Heer E.F.B. van Aylva, Grietman over Baarderadeel, gedenkt de Kastelein Nanne Jetses te Baard op Maandag den 5 Augusty 1771, 's namiddags te laten verkaatszen, een Curieuse Zilveren Bal, en op Dinsdag den 6 dito, 's namiddags te laten verlijep-pen een Curjeus Zilver Hegten Mes over de Bolswarder Vaart.'^{xxxix}

De eerst bekende kaatswedstrijd werd in 1754 gehouden. Kastelein Aarnt Hanses liet op 5 augustus een 'curieuze zilveren bal' verkaatsen, op dezelfde dag dat hij een 'vleugel met baltje' liet verzeilen.^{xi} De wedstrijden van de kasteleins en de latere Directies werden op ongeregelde tijden georganiseerd. Om meer continuïteit te krijgen, werd in 1853 in Franeker een Permanente Commissie (PC) opgericht, die vanaf 1854 jaarlijkse wedstrijden hield. Op dat moment was kaatsen nog vooral een kermisvermaak, naast onder andere harddraverijen met paarden, hardlopen voor mannen, kuipsteken, schijfschieten en vélocipèdewedstrijden.^{xli} Langzamerhand werd de organisatie van de wedstrijden overgenomen door feestcommissies en Verenigingen voor Volksvermaak. Naast ledenwedstrijden werden ook algemeen toegankelijke wedstrijden gehouden. Binnen en uit de VvV's ontstonden zo kaatsverenigingen. Sommige daarvan hielden zich ook bezig met de organisatie van andere activiteiten zoals toneelavonden en schaatswedstrijden. De oudste kaatsvereniging is waarschijnlijk in 1870 in Tzummarum opgericht.^{xlii} De sport werd hoofdzakelijk beoefend in de zogeheten Kaatshoek, het noordwesten van Friesland boven de lijn Sneek-Leeuwarden-Dokkum. Met uitzondering van Franeker (1893) en Bolsward (1885) deden in de negentiende eeuw de steden (Leeuwarden, Harlingen, Sneek, Dokkum) nauwelijks mee. Kaatsen was "boerenkaatsen". In steden werd alleen door de "mindere man" geaatst. De stadsnotabelen deden aan biljarten, kolven, kegelen, zij keken naar harddraverijen en er werd gezeild.^{xliii}

In Leeuwarden zag kaatsvereniging 'Greate Hantsje' niettemin al in 1886 het licht, met de Commissaris van de Koning, mr. B.P. baron van Harinxma thoe Slooten als beschermheer en zijn zoon, de 17-jarige gymnasiast P.A.V. (Piet) baron van

Harinxma thoe Slooten, als voorzitter (1887). Eerste secretaris was H. van der Zee. Kalma plaatst deze gebeurtenis in het licht van een opkomend Fries-nationaal besef bij mensen uit de hogere standen^{xliiv}, maar Hiddema meent dat het meer te maken had met de toenemende sportbeoefening onder gymnasiasten tegen de achtergrond van het zich ontwikkelende liberalisme aan het eind van de negentiende eeuw. Hiervan getuigt ook de oprichting van de 'Leeuwarder Athletische Club Frisia 1883', de eerste voetbalclub van Friesland.^{xliv} De initiatiefnemer daartoe was eveneens de toen 12-jarige Piet baron van Harinxma thoe Slooten.

Hotze Schuil (1924-2005), kaatser van de 20ste eeuw

Kaatsbond

De Nederlandse Kaatsbond is in 1897 opgericht. Op dat moment bestonden er (naast de PC) reeds 25 kaatsverenigingen. Bij de oprichtingsvergadering waren er 20 aanwezig, waarvan 16 zich direct bij de nieuwe bond aansloten. Dit waren allemaal Friese verenigingen op één na: een club van hoofdzakelijk jonge onderwijzers

uit Amsterdam.^{xlvi} Het initiatief tot de oprichting van de bond kwam van Willem Westra (1862-1923), een onderwijzer, die tevens voorzitter van de in 1893 opgerichte Franeker kaatsvereniging 'Jan Bogtstra' was. Jan Bogtstra (1824-1916) was mede-oprichter van de PC. Zijn vader was koopman en wijnhandelaar en bezat een tabakskerverij. Bogtstra bezocht het gymnasium en het atheneum in Franeker, maar zijn plan om theologie te gaan studeren, heeft hij niet gerealiseerd. Hij nam het bedrijf van zijn vader over. De oprichters van de kaatsvereniging 'Jan Bogtstra' behoorden allen tot de Franeker middenstand. Een kaatsvereniging voor arbeiders, 'De Eendracht', werd opgericht in 1896.^{xlvi}

Het eerste bestuur van de NKB bestond uit: W. Westra, Franeker (voorzitter), J. Wouters, Franeker (secretaris, tevens secretaris kv Jan Bogtstra), L.J. Boersma, Arum (penningmeester), H. Schievink, Bolsward, J.W.Meijer, Witmarsum, J.A. Osinga, St. Jac. Parochie en A.P. Anema, Herbaijum.^{xlvi}

De organisatie van het Friese kaatsleven in de vorm van verenigingen en een overkoepelende bond werd geleid door vooraanstaande burgers uit enkele kleinere steden (Franeker) en dorpen. Toch was de provinciale elite niet zonder interesse. Dat bleek reeds uit de oprichting van 'Greate Hantsje' in Leeuwarden door jhr. Piet van Harinxma thoe Slooten. Daarvoor al had zijn vader, Binnert Ph. baron Van Harinxma thoe Slooten, commissaris van de Koning in Friesland, bij het 30-jarig bestaan van de P.C. in 1883 een zilveren kaatsbal als wisselprijs voor de beste speler van het winnend team beschikbaar gesteld. De Freule-partij voor jongens in Wommels, ingesteld in 1903, werd financieel mogelijk gemaakt door freule Clara Jacoba de Vos van Steenwijk. Zij was de dochter van Anna Agatha Albertina van Eysinga (1825-1877), die een zuster was van jhr. mr. Frans Julius Johan van Eysinga, de initiatiefnemer van zeilvereniging Oostergoo. Mevrouw de baronesse Van Harinxma thoe Slooten te Leeuwarden stelde in 1915 een drietal fraaie, verguld zilveren broches beschikbaar voor een kaatswedstrijd voor meisjes tijdens een atletiekdag in Harlingen.^{xlvi} Ook Pim Mulier had een prijs uitgelooft.^l De adellijke families Lycklama à Nijeholt en Van Welderen Rengers waren eveneens als weldoeners bij het kaatsen betrokken.^{li}

2.4. Fries Dammen

Fries dammen (ook wel Molquerents dammen genoemd^{lii}) is een variant van het damspel waarbij niet alleen diagonaal, maar ook orthogonaal (vooruit

en zijwaarts) mag worden geslagen. Kasteleinswedstrijden zijn bekend vanaf 1805. Bij Geertje Abes in Scharnegoutum werd gespeeld om een 'mooye zilveren tabaksdoos en tot premie een zilveren horlogie ketting.' Walinga geeft een overzicht van 285 'dampartijen' die tussen 1800 en 1900 door herbergiers werden georganiseerd.^{liii}

Het Frysk damjen werd ongeveer in dezelfde streek beoefend als het kaatsen. Dit is een opvallend verschijnsel, waarvoor nog geen verklaring is gevonden. In verenigingsverband werd het Friese damspel aanvankelijk tezamen met het schaken beoefend. Afzonderlijke schaakverenigingen bestonden in Friesland al vanaf het midden van de negentiende eeuw.^{liv} De eerste gecombineerde schaak- en damvereniging werd in 1912 in Oosterlittens opgericht. De drijvende kracht was J.K. Bosma, de directeur van de plaatselijke zuivelfabriek.^{lv} Later zijn aparte damclubs gevormd, zelfs aparte clubs voor Fries en Hollands dammen. Van 1926 tot en met 1933 organiseerde de dam- en schaakclub 'Franeker' het officiële Friese kampioenschap Fries dammen. De Dambond Fries Spel ('Dambûn Frysk Spul') werd in 1932 opgericht en deze heeft vanaf dat jaar het officiële Friese kampioenschap georganiseerd. Het initiatief tot de oprichting van de Dambond Fries Spel werd genomen door Sipke Dijkstra, koopman en winkelier in manufacturen in Oppenhuizen. Leden van het voorlopige bestuur waren verder J. van Dijk (Bolsward, secretaris), J. Hokwerda (Wirdum), B. Jukema (Oosterbierum), D. Zwierstra (Mantgum), Sj. Tigchelaar (Parrega) en L. de Boer (Scharnegoutum). De reglementen van de nieuwe bond waren opgesteld door Wytze Ennema uit Franeker, een onderwijzer die ook bestuurslid van de Friese Schaakbond was en in 1927 (officieus) kampioen Fries dammen werd.^{lvi}

2.5. Fierljeppen

Het polsstokverspringen heeft zich relatief laat ontwikkeld van een volksvermaak tot een sport. Hoewel bekend is dat al in de achttiende eeuw wedstrijden werden georganiseerd, evolueerde het ljeppen pas in de tweede helft van de twintigste eeuw tot sport. Dat was ongeveer een eeuw later dan de hiervoor besproken takken van sport. In de tussentijd waren de maatschappelijke verhoudingen en de rol van de adel en het patriciaat sterk veranderd, waardoor een vergelijking met de vier andere Friese sporten enigszins mank gaat.

Wedstrijd Fries dammen (1930)

In het waterrijke Friesland, met z'n netwerk van sloten en slootjes, vaarten en vaartjes, is de polsstok altijd een onmisbaar attribuut geweest bij de jacht en het eierenzoeken.^{lvii} Bronnen uit de zestiende en de zeventiende eeuw spreken herhaaldelijk over de springstok, de 'verrejaagher', die ook bij oorlogsvoering wel werd gebruikt.^{lviii} De oudst bekende fierljepwedstrijd is gehouden in 1767 over de Bolswarder Vaart in Baard. Kastelein Nanne Jetses, die ook bekend is geworden van kaats- en schaatswedstrijden, organiseerde fierljepwedstrijden in Baard in 1771 en 1777. Wedstrijden met 'polsen' (polsstokken) zijn er waarschijnlijk veel geweest op dorpsfeesten en kermissen, waar bewondering voor een goede sprong en leedvermaak om een 'natsprong' elkaar afwisselden. Het folkloristische karakter is lange tijd aan het fierljeppen blijven kleven, nog tot in de eerste jaren dat het als sport werd beoefend.^{lix}

Vogelwachters

Ook vogelwachters namen op hun tochten een polsstok mee en zij waren geoefende springers. Het was daarom geen toeval dat in 1957 de eerste officiële fierljepwedstrijd werd georganiseerd onder auspiciën van de Bond van Friese Vogelbeschermingswachten (BFVW). De

organisatie was in handen van de Fryske Ljeppers Kommissje (FLK).^{lx} Deze bestond uit Sjoerd Span (voorzitter BFVW-bestuur, boer van beroep^{lxi}), Lykele Miedema (fabrikant van landbouwwagens in Winsum), Feije Broersma, Geert Dijkstra, Sybren Bakker en Klaas Jepma (leden vogelwacht Winsum). Miedema Wagenbouw trad tevens op als sponsor.

Modern natuurbeheer was in Friesland in de jaren dertig ter hand genomen door het Fryske Gea. Deze vereniging werd gesteund door leden van de Friese elite, onder anderen de jurist-historicus mr. P.C.J.A. Boeles, de rechter mr. B. Ph. baron van Harinxma thoe Slooten en de 'Frysksinnige' katholieke voorman prof. dr. Titus Brandsma. In 1934 werd de eerste Vogelwacht in Friesland opgericht en in 1947 werd de BFVW gevormd. Hierbij speelde de onderwijzer J. Brada uit Warga een prominente rol.^{lxii}

De FLK had bij haar oprichting nog niet het monopolie op fierljepwedstrijden. In Giekerk, Vrouwenparochie en Rottevalle waren ad hoc-commissies die ljepperijen organiseerden als onderdeel van de dorpsfeesten. Hieraan konden ook niet-leden van de vogelwacht meedoen. Mensen uit deze commissies vormden in 1959 een concurrent van de FLK, de Bond van Friese Polstokverspringers (BVFP). Het conflict

tussen beide organisaties draaide om de rol van de vogelwachters. De eerste voorzitter van de concurrerende bond was de onderwijzer Gerrit Gosma uit Readtsjerk. Andere actieve personen waren Sjoerd Veenstra en Jan Faber (Vrouwenparochie) en M. Modderman (Rottevalle). In dat jaar waren er twee grotendeels gescheiden wedstrijdprogramma's en kwamen er twee Friese kampioenen. De FLK en de BVFP fuseerden in 1960 tot het Frysk Ljeppers Boun (FLB). De banden met de Vogelwacht werden verbroken. Het voorlopige bestuur bestond uit Sjoerd Span (voorzitter) en de heren J. Kroodsmā, S. Dijkstra, S. Bakker, S. Woudstra en T. van der Galiën; van het eerste gekozen bestuur maakten tevens deel uit P. Bron (secretaris) en S. Piersma (penningmeester; veearts).^{lxiii}

Uit deze opsomming van namen blijkt dat de oprichters van de eerste fierljeporganisatie niet tot de Friese elite behoorden. Jansma merkt echter op dat voor de status van het FLB de morele steun uit hoge kringen, vooral gemobiliseerd door de Winsumer Miedema's, van niet geringe betekenis is geweest. Prins Bernhard stelde een medaille voor de Friese kampioenschappen beschikbaar en de bond wist zich verder gesteund door de hoogste autoriteiten van provincie en gemeenten, en door de belangstelling van de burgemeesters van Amsterdam en Rotterdam.

2.6. Voetballen: Frisia

De oudste voetbalvereniging van Friesland is L.A.C. Frisia 1883. Deze vereniging is als 'Cricketclub Frisia' opgericht door de zoon van de Commissaris van de Koning in Friesland, de toen 12-jarige jhr. P.A.V. (Piet) baron van Harinxma thoe Slooten^{lxiv}, met een achttiental vrienden. Deze Piet hebben we reeds ontmoet als oprichter van de kaatsvereniging 'Greate Hantsje' in 1886.

Cricketclub Frisia was een 'jongensclub' - de oprichters waren 13-17 jaar, net zoals bij de HFC van Pim Mulier (1879). In 1894 gingen de Frisianen ook voetballen en werd de naam gewijzigd in 'Cricket en Footballclub Frisia'. De vereniging werd in 1894 als eerste voetbalclub in het Noorden lid van de NVB. Het jaar daarop verdween het cricket van het programma. In 1896 nam de vereniging de naam 'Leeuwarder Athletische Club Frisia' aan.

Eliteclub

De negentien oprichters^{lxv} kwamen uit twee adellijke (Van Harinxma thoe Slooten en Van Utenhove) en uit zeven hoogburgerlijke ('patricische') families. Zeven van de oprichters zouden in 1883 het einddiploma van

het Leeuwarder gymnasium behalen, de anderen waren HBS'ers. De broers Van Harinxma hadden als voorbereiding op het gymnasium op de in 1820 naar Engels model opgezette kostschool Noorthey bij Voorschoten gezeten. Sport en spel waren een belangrijk onderdeel van het lesprogramma en de Harinxma's hadden daar kennis gemaakt met sporten als cricket en voetbal.

Bij de oprichting werd vader jhr. Binnert Philip van Harinxma thoe Slooten beschermheer van de club. Jhr. Hobbe van Baerdts van Sminia (1874-1934) aanvaardde in 1896 het Beschermheerschap. In de jaren 1890 voetballen twee zonen van oud-burgemeester W.J. van Welderen baron Rengers bij Frisia. Johan Edzart van Welderen baron Rengers was bestuurslid in het seizoen 1896-1897. Speler (1894) en voorzitter (1896-1897) was J.D. van Ketwich Verschuur. Deze werd in 1896 de eerste vertegenwoordiger van het Noorden in het bestuur van de Nederlandse Voetbalbond. Eveneens speler in 1894 en secretaris (1895-1896) was M.T. van Heloma. Van 1914 tot 1918 was Mindert E. Hepkema voorzitter. Deze was in 1909 de eerste voorzitter van de 'Vereniging "De Friesche Elfsteden"' geworden.^{lxvi}

Frisia was een club van de Friese elite. De leden kwamen uit Leeuwarden, maar voor een belangrijk deel ook van het platteland. Heel wat van hen waren geen Friezen en velen verlieten Friesland toen zij volwassen werden. Er meldden zich omstreeks 1900 steeds vaker leden aan uit de gegoede burgerij van Leeuwarden, fabrikanten, ondernemers, groothandelaren, ambtenaren en middenstanders, die omstreeks 1905 de dragende krachten van de club werden. De aristocratische inbreng bestond aan het begin van de twintigste eeuw alleen nog maar uit goodwill en dat was een landelijk patroon. De oude elite trok zich terug en ging zich richten op tennis, zeilen en ruitersport, vervolgens op golf en hockey. Al in de periode 1900-1914 was voetbal niet meer de elitesport die het daarvoor was.^{lxvii} Van Bottenburg noemt dit de 'aristocratische uittocht'.

3. Patronen van associatievorming

In dit artikel is de aandacht vooral gericht op de standenstructuur waarin de associatievorming van sporten in Friesland heeft plaatsgehad. In de volgende tabel wordt een en ander samengevat. Duidelijk blijkt dat de adel zich in de tweede helft van de negentiende eeuw voornamelijk heeft beziggehouden met zeilen, schaatzen en voetbal.

Betrokkenheid diverse typen families bij de besturen* van Friese sporten (1848-ca. 1900**)

Typen families ***	zeilen	schaatsen	kaatsen	fierljeppen	Fries dammen	Frisia (voetbal)	totaal
Koninklijk Huis	2	1					3
Friese adellijke families	11	7	2			4	24
overige adellijke families	3					3	6
Friese patricische families	2	6				5	13
overige families (academisch)		12				2	14
overige families (niet-academisch)	8	13	9	10	8	13	61

* Alleen oprichters, bestuursleden, ereleden en beschermheren; geen commissieleden.

** Fierljeppen 1957-1960.

*** Voor de bepaling van de familietypen adel en patriciaat is gebruik gemaakt van het overzicht *Ridderschap van Friesland in de negentiende eeuw* in Kuiper en Frieswijk 2000, p. 8 en *Achtentwintig patricische families in Friesland* in Jensma 1998, p. 275-278.

Drie patronen

Uit de gevalsbeschrijvingen komen drie patronen van sportdiffusie en associatievorming naar voren.^{lxviii} In de eerste plaats is het standaardmodel herkenbaar in de opkomst van het voetbal in Friesland.^{lxix} Voetbal is een van oorsprong Engelse sport, die is geëxporteerd naar landen die economisch en politiek door Engeland werden gedomineerd. In Nederland was voetbal in de tweede helft van de negentiende eeuw een elitesport, die door vertegenwoordigers van de Friese adel vanuit Holland werd geïmporteerd, via een op Engelse leest geschoeide kostschool in Voorschoten, het eerder genoemde Noorthey. Overigens is het de vraag in hoeverre gesproken kan worden van een standaardmodel. Veel sporten wijken ervan af.^{lxx} Dat geldt bijvoorbeeld voor de verspreiding van korfbal en gymnastiek. De introductie van deze sporten in Friesland is niet via de provinciale maatschappelijke elite, maar vooral via onderwijzers (behorende tot de dorpse elites) verlopen.

Het tweede patroon is dat van associatievorming van bestaande sportactiviteiten door de cultureel-politieke elite (adel en hogere burgerij), al dan niet onder expliciete sociale druk vanuit Holland. Dat volksvermaken en sportachtige activiteiten onder leiding van de aristocratie werden gereguleerd en georganiseerd, was een bekend patroon, dat past binnen het standaardmodel. Interessant is echter dat in Friesland sprake was van 'Hollandse inmenging'. Het zeilen was reeds populair toen op aandringen van Prins Hendrik door leden van de Friese adel in 1848 de eerste zeilvereniging, Oostergoo in Leeuwarden, werd opgericht. Ook in de eerste besturen van de Leeuwarder schaatsvereniging De IJscub waren adellijke personen in ruime getale aanwezig. Voor directe bemoeienis van (leden van) de landelijke elite, zoals bij het zeilen, zijn in dit geval geen aanwijzingen.

Zowel in de zeil- als de schaatssport waren Friezen betrokken bij het vormen van landelijke overkoepelende bonden. Of er sprake is geweest van een 'reversed diffusion'^{lxxi}, dat wil zeggen of de nationale sport belangrijke kenmerken heeft overgenomen van de Friese, wordt besproken in een volgende paragraaf, waarin wordt ingegaan op de verdere ontwikkeling van de onderzochte Friese sporten.

Het derde patroon is associatievorming zonder landelijke verspreiding en aansluiting bij een landelijke organisatie. Dat patroon is zichtbaar in de ontwikkeling van het kaatsen. Het initiatief voor de vorming van verenigingen lag bij niet bij de provinciale aristocratie, maar bij de dorpse en kleinstedelijke elites. In 1897 hebben bestuurders van Friese kaatsverenigingen de Nederlandse Kaatsbond opgericht. Uit de naam blijkt een streven naar landelijke expansie, maar dat is slechts in beperkte mate gelukt. Hoewel geëxpatrieerde Friezen buiten Friesland kaatsverenigingen hebben opgericht en deze binnen de structuur van de bond een eigen plaats hebben gekregen, is het kaatsen in hoofdzaak een Friese sport gebleven.^{lxxii}

Ook het Fries dammen en het fierljeppen passen in dit patroon. Het fierljeppen verschilt van de andere Friese sporten doordat associatievorming pas in de tweede helft van de twintigste eeuw heeft plaatsgevonden. De klassen- en standsverschillen waren toen sterk afgenomen en dat verklaart voor een groot deel het ontbreken van adellijke en hoogburgerlijke personen in het associatievormingsproces. Bij de oprichting van de Friese Ljeppersbond heeft een ondernemer, Lykle Miedema uit Winsum, een belangrijke rol gespeeld - een voorbeeld van de grotere betekenis van de economische elite.

4. Motieven

In de theorie van de diffusie van sporten speelt kopieergedrag een belangrijke rol. Mensen kiezen een sport waarmee zij zich binden aan bepaalde sociale klassen en zich onderscheiden van anderen. Het oprichten van sportverenigingen heeft ook een distinctieve werking - de leden van deze verenigingen onderscheiden zich van niet-leden. Van Bottenburg noemt dit de 'verborgen competitie' in de sport. Hij merkt echter ook op dat andere factoren eveneens een rol kunnen spelen.^{lxxiii} In de literatuur over het ontstaan van het georganiseerde zeilen, schaatsen, kaatsen en fierljeppen in Friesland komen verschillende motieven voor associatievorming naar voren. In de zeil- en schaatssport lijkt het vormen van verenigingen te zijn ingegeven door kopieergedrag: de Friese elite richtte sportverenigingen op, net zoals de elites in Amsterdam en Rotterdam dat naar Engels voorbeeld hadden gedaan. De zeilers zijn daartoe zelfs expliciet aangespoord door de landelijke elite. Kleinstedelijke en dorpse elites binnen Friesland volgden daarna het voorbeeld van de provinciale elite. In Langweer was er bij de oprichting van de zeilvereniging directe bemoeienis van de provinciale elite. In Sneek was deze invloed ook aanwezig, maar minder duidelijk.

Het tweede motief voor associatievorming was de behoefte aan grotere regelmaat (permanentie) van de wedstrijden dan de kasteleins konden bieden. Hiermee verbonden was de wens om te spelen volgens vaste regels. De oprichting in 1853 van de Permanente Commissie in Franeker bij het kaatsen is een duidelijk voorbeeld van de wijze waarop in deze behoefte werd voorzien, maar ook bij het schaatsen en zeilen zijn dergelijke commissies in een of andere vorm voorgekomen. Behalve de PC in Franeker zijn zij opgegaan in verenigingen, waarvan zij vaak de voorlopers waren.

Beschavingsoffensief

Een derde motief kan worden getypeerd met de term 'beschavingsoffensief'.^{lxxiv} Dit was gericht op zowel de sporters als het publiek. Wat betreft de sporters stelden de nieuwbakken sportbestuurders zich tot doel het *parten* tegen te gaan. De vooral bij het schaatsen^{lxxv} en kaatsen^{lxxvi} veel voorkomende praktijk dat de beste sporters voorafgaand aan de wedstrijd (of aan de finale) afspraken maakten over de verdeling van de geldprijzen, stuitte op protesten bij de organisatoren en het publiek. Men bestreed het *parten* door straffen op te leggen en geldprijzen af te schaffen. Daarnaast probeerde men de sport te beschaven door vloeken en vechten te verbieden. Bij het kaatsen (waarbij de deelnemers aanvankelijk gewoon waren om in hun ondergoed te

spelen) werd een kledingetiquette nagestreefd. Zodoende werd de sport gevormd naar Engels model: fair play en amateurisme. Wat betreft het publiek hoopen de oprichters van de sportverenigingen een eind te kunnen maken aan het zuipen, vechten, vloeken en ander onbetamelijk gedrag dat bij volksfeesten en kasteleinswedstrijden gebruikelijk was. Dit deed zich voor bij zowel het schaatsen^{lxxvii}, het zeilen^{lxxviii} als het kaatsen.^{lxxix}

De instantie die zich veel gelegen liet liggen aan dit beschavingsoffensief, dat veelal werd ingegeven door de vrijzinnig liberale ideologie van volksverheffing en kan worden waargenomen bij meerdere sporten en ook in ruimer verband, was de in 1784 opgerichte Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Van de Friese sportbestuurders die in het voorgaande zijn genoemd, waren verschillende betrokken bij het streven door middel van de sport het volk te 'verheffen'. Bij het kaatsen moeten met name Jan Bogtstra en Willem Westra^{lxxx} worden genoemd en bij het schaatsen jhr. mr. Frederik Hessel van Beyma thoe Kingma.^{lxxxii} In verschillende plaatsen werden Verenigingen voor Volksvermaak opgericht, die zich onder andere met de organisatie van zomerse volksfeesten, harddraverijen, e.d. bezighielden. Deze VvV's organiseerden ook schaats- en kaatswedstrijden en fungeerden in een aantal gevallen als kaatsverenigingen.

5. Verdere ontwikkelingen

Sportachtige en sportieve activiteiten hebben zich door de eeuwen heen steeds aangepast aan hun veranderende omgeving. Daardoor ontstond een ontwikkelingsproces waarin de huidige sporten tot stand zijn gekomen. Deze zijn nog volop in ontwikkeling (en zullen zich blijven ontwikkelen), met behulp van buiten het beperkte sportdomein gelegen hulpbronnen en gestuurd door interne en externe regels. Associatievorming in de sport is een onderdeel van dit 'proces van sportificatie'^{lxxxii} geweest, dat mede door de externe invloed van maatschappelijke elites vorm heeft gekregen. Daarbij maakt het in het geval van de Friese sporten veel uit of dit provinciale of kleinstedelijke en dorpse elites waren. De vraag is hoe het verdere ontwikkelingsproces van de Friese sporten hierdoor is beïnvloed.

Zeilen en schaatsen

We hebben gezien dat de provinciale elite leidinggevend is geweest bij de associatievorming van het Friese zeilen en schaatsen. De aansluiting bij de landelijke ontwikkeling was geen probleem. Het gevolg is geweest dat er van een typisch Friese zeilsport weinig over is

gebleven. Evenals in Holland verdrongen de scherpe jachten de traditionele schepen, de ronde en platbodems. De scherpe jachten waren ontworpen op snelheid en met het oog op wedstrijdzeilen. De eerste exemplaren werden vanuit de Verenigde Staten geïmporteerd. In Friesland is het Skûtsjesilen blijven bestaan - zeilwedstrijden met voormalige beurtschepen (beroepsvaart) door bemanningen die afkomstig zijn uit families van beroepsschippers. Het Skûtsjesilen heeft zich vanaf ongeveer de jaren '70 van de twintigste eeuw ontwikkeld tot een folkloristisch gebeuren, maar de laatste 10 à 20 jaar kan een (re)sportificatie worden geconstateerd: reglementering en standaardisatie van afmetingen, gewichten, zeiloppervlakten en materiaal; verschillende competities, ook voor niet-beroepsschippers (amateurs).

Wedstrijd kortebaanschaatsen Friesland jaren '50. Rechts: Egbert van der Ploeg, een van de beste kortebaanschaatsers uit die tijd

Nog meer dan bij het zeilen het geval is geweest, heeft het Friese schaatsen plaats moeten maken voor modernere vormen. Globaal gesteld houdt de verandering in dat het professionele Friese kortebaanschaatsen over 160 meter werd vervangen door het langbaanschaatsen over de in 1892 internationaal vastgestelde afstanden 500, 1.500, 5.000 en 10.000 meter. De landelijke schaatsbond heeft zich lange tijd tot deze vorm van wedstrijd-schaatsen beperkt (afgezien van het kunstrijden). Zij zette zich af tegen het Friese kortebaanschaatsen, dat niet als officiële sport werd erkend en mede daardoor steeds meer werd gemarginaliseerd.

Kortebaanwedstrijden worden tegenwoordig nog steeds gehouden, maar de typisch Friese variant wordt hoofdzakelijk op natuurijs toegepast. Op de kunstijsbanen heeft de Supersprint ingang gevonden, een officiële tak van wedstrijd-schaatsen over 2x100 en

2x300 meter. Sinds 1969 worden aparte sprintkampioenschappen gehouden over 500 en 1000 meter. Dit is een subdiscipline van het langebaanschaatsen.

De KNSB heeft zich ook lange tijd gedistantieerd van het langeafstandschaatsen, dat het beschouwde als een vorm van toerisme die beter aan de ANWB kon worden overgelaten. Dat is een van de oorzaken dat de Elfstedentocht tegenwoordig nog als een typisch Fries evenement te boek staat. Evenals het Skûtsjesilen heeft ook de Elfstedentocht zich de laatste decennia sterk gesportificeerd.

Schaatsen en in mindere mate zeilen worden in Friesland al zeer lang in wedstrijdverband beoefend. In het midden van de negentiende eeuw, toen deze sporten werden georganiseerd in verenigingen en bonden, werden in Friesland waarschijnlijk meer zeil- en schaatswedstrijden gehouden dan in Holland en was het aantal deelnemers aan deze sporten groter. Toch is er nauwelijks sprake geweest van een 'reversed diffusion', doordat het Friese zeilen en schaatsen zijn opgegaan in de landelijke en internationale ontwikkelingen. Het Friese kortebaanschaatsen is zelfs lange tijd nadrukkelijk van het officiële schaatsprogramma geweerd.

Kaatsen, dammen en fierljeppen

Het kaatsen, Fries dammen en fierljeppen hebben zich niet kunnen ontwikkelen tot landelijke sporten. Verreweg de meeste verenigingen die zijn aangesloten bij de Koninklijke Nederlandse Kaatsbond, hebben hun zetel in Friesland. Er zijn contacten met kaatsers in andere landen. Die hebben echter hun eigen geschiedenis en ontwikkeling gehad. De spelregels verschillen, zodat internationale standaardisering nog onvoldoende is. Ook het fierljeppen heeft zich georganiseerd in een landelijke bond. Deze heeft twee afdelingen: het Frysk Ljeppers Boun en de Polsstokbond Nederland. Buiten Friesland is het fierljeppen (polsstokverspringen) geconcentreerd in de omgeving van Schoonhoven, Jaarsveld, Lopik-IJsselstein (Zuid-Holland/Utrecht).

6. Conclusie

In dit artikel is ingegaan op de rol van de Friese adel en het Friese patriciaat bij de ontwikkeling van Friese sporten.^{lxxxiii} Het standaardontwikkelingsmodel waarin sporten door de landelijke (in ons geval: provinciale) elite van buitenaf worden geïmporteerd en vervolgens door lagere standen worden overgenomen, is duidelijk herkenbaar in het voetbal in Friesland. De zeil- en schaatsport zijn binnen Friesland onafhanke-

lijk van buitenprovinciale invloeden ontstaan en vervolgens door de Friese elite omgevormd tot moderne sporten en ondergebracht bij de landelijke sporten. Het typisch Friese karakter werd bijna geheel vervangen door de Hollandse varianten. Dit zou een bijzondere variant van het standaardontwikkelingsmodel kunnen worden genoemd. De provinciale elite heeft zich weinig met de ontwikkeling van het kaatsen, en nog veel minder met die van het fierljeppen en Fries dammen bemoeid. Deze takken van sport zijn mede daardoor typisch Friese sporten gebleven. Dit is eveneens in overeenstemming met hetgeen theoretisch, op basis van het standaardontwikkelingsmodel, kon worden verwacht.

1 Dr. Ruurd Kunnen is zelfstandig sociologisch onderzoeker.

Correspondentieadres: swobdekade@planet.nl. De auteur dankt dr. Pieter Breuker voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

Literatuur

- Annema, Siebe & Hedman Bijlsma (red. 2004). *Koning Thialf. Jubileumuitgave ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Koninklijke IJvereniging Thialf*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij.
- Bakker, Hans (1994). *90 jaar Fries voetbal. 1904-1994*. Leeuwarden: KNVB Afdeling Friesland.
- Bijlsma, Hedman (1985), *Ien, twa, trije: Fuort! Het kortebaanschaatsen in Friesland*. Heerenveen: Museum Willem van Haren.
- Bijlsma, H. en K. Verbeek (1982). *Niet over één nacht ijs. Geschiedschrijving van de schaatssport in Nederland ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Nederlandse Schaatsenrijders Bond*. Haarlem/Amersfoort: Uitgeverij Vrieseborch/KNSB.
- Bottenburg, Maarten van (1994). *Verborgen competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Bottenburg, Maarten van (2010). 'Beyond Diffusion: Sport and Its Remaking in Cross-Cultural Contexts.' In: *Journal of Sport History*, vol. 37, nr 1: 41-53.
- Bremer, Jan P. (2007). *Ijs en weder dienende. 150 jaar ijsclub Workum 1857-2007*. Workum: IJclub Workum.
- Breuker, Pieter (eindred., 1997). *Kaatsen: lange traditie, levende sport. Bij het eeuwfeest (1897-1997) van de Koninklijke Nederlandse Kaatsbond*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij.
- Breuker, Pieter (2008). 'Acht eeuwen kaatsen: van Frans kloostervermaak tot Fries cultuurbezit'. In: *Leidschrift*, jrg. 23, nummer 3: 39-62.
- Breuker, Pieter (2009). 'Kaatsers, kasteleins en bestuurders. Materialisme, en idealisme (1750-1923)'. In: Jensma en Breuker (red.) 2009: 107-150.
- Breuker, Pieter en Klaas Tjepkema (1997). 'Een eeuw kaatsorganisatie'. In: Breuker (eindred.) 1997: 7.
- Crone, G.C.E. (1937). *De jachten der Oranjes. Historisch en scheepstechnisch overzicht van de jachten der Stadhouders en vorsten uit het huis van Oranje-Nassau vanaf het einde der 16^e eeuw*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger Boekhandel & Uitgevers-mij.
- Directie Zeilvereniging Sneek (1913). *Gedenkschrift ter gelegenheid van den 100sten jaarlijkschen wedstrijd op woensdag 20 aug. 1913, den leden aangeboden*. Sneek: Zeilvereniging Sneek.
- Grijpstra, Siep (1989). 'Pas as 't koud wudt, wudde wij warm'. 100 jaar Nieuwe Leeuwarder IJclub. Leeuwarden: Nieuwe Leeuwarder IJclub.
- Haersma Buma, B. van (1993). 'Het geslacht van Heloma. Een overzicht'. In: *Gens Nostra*, jrg. XLVIII: 166-178.
- Halbertsma, H. ([1965]). *Sneeker Hardzeildag. Een belangrijk hoofdstuk uit het Friese volksleven*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon n.v.
- Hiddema, Wâtse (1997). 'Kaatsen als 19^e-eeuws volksvermaak'. In: Breuker (eindred.) 1997: 47-52.
- Hoekstra, E.K. (1985). *Sneekweek. 50 keer nationaal zelfstijjn in Friesland*. Sneek: Koninklijke Watersportvereniging Sneek.
- Jansma, K. (2006). *De grote sprong. Vijftig jaar fierljeppen*. Leeuwarden: PENN Uitg.
- Jensma, Goffe (1998). *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw*. Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Jensma, Goffe en Pieter Breuker (red., 2009). *Friese sport: tussen traditie en professie*. Gorredijk: Bornmeer.
- Jong, Jan de (2004). 'Thialf: een Germaanse halfgod'. In: Annema en Bijlsma (2004): 20-27.
- Kalma, J.J. (1972). *Kaatsen in Friesland. Het spel met de kleine bal door de eeuwen heen*. Franeker: Uitgeverij T. Wever.
- Kalma, Jaap J. (1973). 'Ut it forline fan it keatsen. It byld dat de Ljouwerter krante (1752-'99) jouwt'. In: *It Beaken*, jrg. 35: 139-144.
- Keimpema, Albert van (2009). *150 jaar watersport in Langweer. Koninklijke Watersportvereniging Langweer 1859-2009*. Langweer: KWVL.
- Keizer, J. (1982). *Fierljeppen. De sprong naar de overkant*. It Frysk Ljeppersboun.
- Keulen, B.F. (1977). *75 jaar watersport in en rond Sneek*. Sneek: Sneeker Zeilclub.
- Kramer, Haije (1995). *Friese schaakkoningen. 800 jaar schaken in*

- Friesland*. Leeuwarden: Stichting 'En Passant'.
- Kruisinga, Chris en Pieter de Groot (1999). *Ijsvermaak in Leeuwarden. Geschiedenis van Koninklijke Vereeniging 'De Ijsclub', 1850-200*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij.
- Kruithof, B. (1980). 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860'. In: *Symposion, Tijdschrift voor maatschappijwetenschap*, jrg. 2, nr. 1: 22-37.
- Kuiper, Yme en Johan Frieswijk (red., 2000). *Twee eeuwen Friese adel 1814-2000. Van landadel naar historisch instituut*. Heerenveen: Uitgeverij Van Mazijk.
- Kunnen, R. (2002). *Schaken in stijl. De ontwikkeling van schaakstijlen als een proces van sportificatie*. Zoetermeer: swob De Kade.
- Kunnen, R. (2007). *Sporten om de kijkers. Mediatisering en de invloed van sportorganisaties op het kijkerspubliek*. Nieuwegein: Arko Sports Media.
- Laer, G.W.A. van (1932). *Gedenkboek van den Koninklijken Nederlandschen Schaatsenrijdersbond bij het vijftig jarig bestaan 1882-1932*. Amsterdam: N.V. Amsterdamsche Boek- en Steendrukkerij v/h Ellerman, Harms en Co.
- Lolkema, Joh. ([1990]). *Koninklijke Ijsclub Dockum 1840-1990. De Geschiedenis van de Oudste Ijsclub vanaf 1840*. Dokkum: Koninklijke Ijsclub Dockum.
- Mulier, W. (1893). *Wintersport*. Haarlem: De Erven Loosjes.
- Mulier, W. (1937). 'Oud historisch spel'. In: Werkhoven e.a. 1937: 20-21.
- Rewijk, Daniël (2009). 'Hurdridders & schaatsenrijders. Onbegrip op het ijs (1880-1890)'. In: Jensma en Breuker (red.) 2009: 63-106.
- Schoustra, Fenno L. (1973). *Friesland Sportief. Kaatsen Schaatsen Fierljeppen Skûtsjesilen*. Leeuwarden: Fenno Schoustra's Publiciteitskantoor Leeuwarden.
- Slooten, H.G. van (1973). *De geschiedenis van de koninklijke zeilvereniging 'Oostergoo'. 1848-1973*. Leeuwarden: KZV Oostergoo.
- Speerstra, Hylke ([1980]). *125 jaar Koninklijke Ijsvereniging Thialf 1855-1980*. Heerenveen: Koninklijke Ijsvereniging Thialf.
- Stegenga, Willem, Yme Kuiper, Fred Dijkstra en Dirk de Boer (2008). *'The field is very glad, sir 125 jaar L.A.C. 'Frisia 1883'*. Leeuwarden: L.A.C. Frisia.
- Stokvis, R. (1979). *Strijd over sport. Organisatorische en ideologische ontwikkelingen*. Van Loghum Slaterus: Deventer.
- Tjepkema, Klaas (1997). 'Van begunstiging en voorlichting tot sponsoring en public relations'. In: Breuker (eindred.) 1997: 150-157.
- Velsink, Th.A. (red., 2008). *Oostergoo, zolang de wind over Fryslân waait. Koninklijke Zeilvereniging Oostergoo 1848-2008*. Leeuwarden: KZV Oostergoo.
- Walinga, Hiele (2004). *Oer alles! Skiednis en ûntjouwing fan it Frysk damjen*. Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Werkhoven, J., D. de Jong, Th. de Groot, J.K. Dijkstra en J.G. Greben (1937). *Gedenkboek Nederlandsche Kaatsbond 1897-1937*. Leeuwarden: N.V. 'De Arbeiderspers'.
- Wiersma, J.P. (1948). *De Schaatsport in Friesland. Jubileum-uitgave van de Friese Ijsbond. Zestig jaren Friese Ijsbond. Geschiedenis van de Elfstedentocht. Groei der Friese Schaatsindustrie*. Leeuwarden: Algemeen Publiciteitskantoor D.Y. Alta.
- Wumkes, G.A. (1930, 1934). *Stads- en Dorpskroniek van Friesland, 1700-1800 en 1800-1900*.
www2.tresoar.nl/wumkes/

Digitale archieven

www.genealogieonline.nl.
www.wikipedia.nl.

Noten

- ⁱ Bottenburg, van (1994).
- ⁱⁱ Wumkes (1930).
- ⁱⁱⁱ Halbertsma ([1965]): 13-17; Crone (1937): 95.
- ^{iv} Bij het schaatsen werden wedstrijden georganiseerd door 'Liefhebbers' (Sneek), 'Commissarissen uit de intekenlijsten benoemd' (Leeuwarden) of vaak door 'Directeuren van de hardrijderijen' (Bijlsma (1985): 4).
- ^v Directie ZVS 1913: 13-15; Halbertsma (1965): 34.
- ^{vi} Keimpema, van (2009): 10-12.
- ^{vii} Slooten, van (1973): 14.
- ^{viii} Velsink (2008).
- ^{ix} Buitengewoon lid was ook T. Mulier. Mr. Tjepke Mulier (1815-1883) werd in 1850 burgemeester van Wonseradeel en was de vader van Pim Mulier (1865-1954). Uit onderzoek van Jensma (1998) blijkt dat hij in 1852 tot de 50 rijkste personen van Friesland behoorde.
- ^x Na de oprichting van de Sneeker Zeilclub in 1902, die wedstrijden in het weekeinde voor de Hardzeildag ging organiseren, groeide het evenement langzamerhand uit, totdat in 1934 voor het eerst een Sneekweek werd gehouden (Keulen (1977): 19; Hoekstra (1985): 12).
- ^{xi} Inventaris Archief KWS A I 1, Fries Scheepvaartmuseum Sneek, Directie ZVS 1913: 16-17.
- ^{xii} Keimpema, van (2009): 26-28. Jacob Hepkema (1845-1911), de stichter en uitgever van Hepkema's Courant en vader van Mindert Evert, de eerste voorzitter van de Friesche Elfstedenvereniging, was eigenaar van de boeier Tjet Rixt (*Leeuwarder Courant*, 23 oktober 2010).

- xiii Keimpema, van (2009): 26-28; 122-126.
- xiv Bijlsma & Verbeek (1982): 37, 38.
- xv Lolkama ([1990]): 5. De eerste notulen zijn verloren gegaan. Vanaf 1864 zijn ze compleet.
- xvi Bijlsma en Verbeek (1982): 81.
- xvii Een advocaat die in 1850 werd benoemd tot grietman van Weststellingwerf (Kruisinga en De Groot (1999): 13) en in 1854 lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal werd.
- xviii Koopman.
- xix Wijnkoopman.
- xx Zeepzieder.
- xxi Johannes Hermannus HaverSchmidt (1824-1882) was een broer van François HaverSchmidt (1835-1894), een dominee die tevens bekendheid had verworven als de dichter Piet Paaltjens. Zijn vader Nicolaas Theodorus HaverSchmidt was apotheker en wijnhandelaar in Leeuwarden.
- xxii Kruisinga en De Groot (1999): 111.
- xxiii Idem: 12.
- xxiv In 1856 benoemd tot burgemeester van Franeker (idem: 17).
- xxv Idem: 19.
- xxvi Jong, de (2004): 20, 23.
- xxvii Speerstra ([1980]): 82.
- xxviii Vanouds komen de Van Heloma's voor als grondbezitter. Het geslacht heeft zich al in de zestiende eeuw met de verening beziggehouden, maar in de achttiende eeuw namen deze activiteiten in Weststellingwerf een grote vlucht, waardoor het geslacht een snelle sociale stijging doormaakte. De Van Heloma's werden secretarissen van de grietenij, maar het grietmanschap bleef buiten bereik, omdat dit vanaf 1647 vast in handen van de Scheltinga's was. Ook in de Franse tijd bekleedden de Van Heloma's belangrijke functies. De gouden bruiloft van Marcus van Van Heloma en Maria van Sminia (ca. 1850) werd in Heerenveen gevierd als een waar volksfeest.
- Hoewel het geslacht niet in de adelstand is verheven, vertoonde het wel adellijke trekjes. In de zeventiende eeuw maakten twee Van Heloma's deel uit van de stand der edelen in de Landdag van Friesland (Haersma Buma, van (1993): 166-178).
- xxix Bremer (2007): 151.
- xxx De schaatswedstrijden in Friesland waren kortebaanswedstrijden over 160 meter. Er werd om geld gereden en de beste rijders schaatsten verschillende wedstrijden op één dag. Het schaatsen was voor hen een goede bijverdienste en voor sommigen, zoals seizoenarbeiders en ingevroren schippers en bemanningsleden, de enige bron van inkomsten. De prijzen waren hoog. Bij de hardrijderij voor vrouwen in 1805 te Leeuwarden was de eerste prijs een oorijzer ter waarde van 300 gulden. Eerste prijzen van 100, 150 of 200 gulden werden normaal gevonden, maar vertegenwoordigden een kapitaal-tje voor de winnaars. Om elkaar niet te benadelen, maakten de cracks afspraken wie naar welke wedstrijd zou gaan en soms werd afgesproken wie er zou winnen. De prijzen werden dan na afloop verdeeld. Dat delen werd 'parten' genoemd. Ondanks protesten van de toeschouwers en van de minder sterke rijders bleven deze praktijken lange tijd voortduren. Mark van Driel maakt melding van het verkopen van wedstrijden en het delen van prijzen in Friesland in de jaren veertig van de twintigste eeuw (*de Volkskrant*, 10 januari 2004: 35).
- xxxi Bijlsma en Verbeek (1982): 39-40; Bijlsma (2004): 33.
- xxxii Wiersma (1948): 5-41.
- xxxiii Mindert Evert Hepkema (1881-1947) was jurist en had na zijn promotie vanaf 1904 een advocatenkantoor in Leeuwarden. Hij was een zoon van Jacob Hepkema, de oprichter van een in Heerenveen gevestigde streekkrant voor Midden- en Zuid-Oost Friesland (Hepkema's Courant, De Hepkema).
- xxxiv Wiersma (1948): 55.
- xxxv Van Laer (1932): 16.
- xxxvi Mulier (1893): 51-57; Laer, van (1932): 260-263.
- xxxvii Mulier (1893): 105-107.
- xxxviii Voor de ontstaansgeschiedenis van het kaatsen zie onder andere: Kalma (1972), Breuker (1997) en Breuker (2008).
- xxxix Aankondiging in de *Leeuwarder Courant* van 27 juli 1771, geciteerd in Schoustra (1973): 93
- xl Wumkes (1930).
- xli Kalma (1972): 92-93.
- xlii Breuker (1997): 7.
- xliii Kalma (1972): 63, 113.
- xliv Idem: 114.
- xlvi Hiddema (1997): 51.
- xlvi Kalma (1972): 131-132.
- xlvi <http://www.janbogtstra.nl>; download 9 juni 2010.
- xlvi Werkhoven e.a. (1937): 8.
- xlix Idem: 12.
- ¹ Pim Mulier was niet van adel, maar zijn vader bewoog zich wel veel in Friese adellijke kringen. Zoals opgemerkt, was hij betrokken bij de zeilvereniging Oostergoo. Pim Mulier was promotor van meer dan één sport: naast het kaatsen ook de atletiek, het voetbal, het cricket, het bandy en het schaatsen. Voor de bondswedstrijden van de NKB heeft hij in 1900 een zilveren bal als wisselprijs beschikbaar gesteld (Breuker e.a. (1997): 11).
- li Tjepkema (1997): 151-152.
- lii Molquerents dammen genoemd. Het woord Molqueren verwijst naar het Friese dorp Molkwerum waar op deze manier werd gedamd (Walinga (2004): 12-15).
- liii Idem: 37.

- liv De eerste Friese schaakclub werd in 1843 in Woudsend opgericht. De nu nog bestaande schaakvereniging Philidor in Leeuwarden stamt uit 1847 (Kramer (1995): 18-26).
- lv Walinga (2004): 177-178.
- lvi Idem: 126-128; 155-156.
- lvii Goffe Jansma beschouwt het 'Ijipaaisykjen' (zoeken van kievietseieren) ook als een Friese sport (Jansma en Breuker (2009): 19-62).
- lviii Schoustra (1973): 93; Jansma (2006): 25-28.
- lix Klaas Jansma haalt een verhaal van Sjoerd Span aan over een wedstrijd over de Cornjumer Vaart in de jaren twintig. Er deed een boer mee, een zware kerel van tweehonderd pond, die in zondagse kleren met het gouden horloge met zware ketting op de buik de sprong waagde en droog de overkant haalde. Een van de deelnemers aan de eerste officiële wedstrijd sprong met een brandende sigaar in de mond en een andere polsstokverspringer verstopte zich na een mislukte sprong tot ontzetting van het publiek een tijdje in een met lucht gevulde tobbe onder de springschans.
- lx Jansma (2006): 18; Keizer (1982): 26.
- lxi Span was tevens een prominent lid van de Frysk Nasjonale Partij (Jansma (2006): 102).
- lxii Jansma (2006): 39-41;
www.friesevogelwachten.nl/nl/pages/default/0/over_bfv_w.php.
- lxiii Keizer (1982): 26-36; Jansma (2006): 45-54.
- lxiv Jhr. P.A.V. van Harinxma thoe Slooten werd later jurist en zou in 1909 zijn vader opvolgen als Commissaris van de Koning(in).
- lxv P.A.V. baron van Harinxma thoe Slooten, P. Wildervanck de Blécourt, E.J. van Gorkum, A.D.H. Quintus, J. van Drooge, J. Oosterhoff, F.M. Albarda, D.R. Buma, O.E. Cleveringa, D.A. van Gulik, C.L. baron van Harinxma thoe Slooten, A. baron van Harinxma thoe Slooten, P. Jas, A. Menalda, M. Middelburg, H.B. van Slooten, K. baron van Utenhove, G. baron van Utenhove (Stegenga e.a. (2008): 278. In dit overzicht worden de namen van 18 oprichters genoemd).
- lxvi Andere bekende namen in de eerste jaren waren A. Wijnoldy (secr. 1893-1895, vrz. 1895-1896), W.W. Hopperus Buma (secr. 1885-1887), Tj. P. Baart de la Faille (secr. 1890-1891 en 1896-1897), S. Baart de la Faille (pnm. 1890-1891), J.H. Breucker Andreae (secr. 1892-1893), J. Lucardi (secr. 1897-1898), Jhr. U.W.F. van Panhuijs (pnm. 1895-1897), Jhr. H. van Baerdt van Sminia (pnm 1900-1902), Sixma van Heemstra (speler), Gualtherus Kolff (lid vanaf 1892; later kantonrechter, dijkgraaf en Eerste Kamerlid).
- lxvii Stegenga e.a. (2008): 27.
- lxviii In dit overzicht zijn nog geen gegevens over het Fries dammen verwerkt.
- lxix Zie voor de theorie van de differentiële popularisering van sporten: Bottenburg, van (1994).
- lxx Idem.
- lxxi Idem.
- lxxii In andere landen, onder andere in België, Frankrijk, Italië en Spanje, worden eveneens vormen van kaatsen gespeeld. De spelregels verschillen echter van het Friese kaatsen. Hoewel er uitwisselingen en onderlinge wedstrijden zijn, is er van een gestandaardiseerde internationale sport geen sprake.
- lxxiii Bottenburg, van (1994): 262-263.
- lxxiv Kruithof (1980).
- lxxv Bijlsma (1985): 7
- lxxvi Breuker (2009): 120-122.
- lxxvii Bijlsma en Verbeek (1982): 81-83.
- lxxviii Halbertsma ([1965]): 36.
- lxxix Breuker en Tjepkema (1997): 7; Breuker (2009): 130-131.
- lxxx Breuker (2008): 49-50.
- lxxxi De Jong (2004): 20-22.
- lxxxii Kunnen (2002): 38-54; Kunnen (2007): 15-28
- lxxxiii Op de ontwikkeling van sporten zijn, naast de standenstructuur van een maatschappij, verschillende factoren van invloed. In vervolgonderzoek zal meer aandacht worden geschonken aan sociaal-economische en culturele factoren. Sociaal-economische factoren zijn tevens van belang om de verschillen tussen stad en platteland te kunnen begrijpen. Wellicht kunnen deze factoren ook licht werpen op de oorzaken van het achterblijven van Oost- en Zuidoost-Friesland. Wat betreft de culturele factoren, is de invloed van de Friese Beweging interessant.

‘Honos Alit Arcum’. Over het ontstaan van Tilburgs eerste sportvereniging (1844)

Thijs Kemmeren¹

1. Inleiding

In de historiografie van de Nederlandse sportgeschiedenis is weinig aandacht geschonken aan de betekenis die de (volks)sporten en vermaken hebben voor de ontwikkeling van de Nederlandse sportcultuur. Pieter Breuker, een van de weinigen die zich bezighouden met de Nederlandse sportgeschiedenis van de negentiende eeuw, heeft recentelijk nog het ontstaan van de moderne sportwereld vanuit twee verschillende werelden beschreven. Het gaat daarbij om een traditionele, conservatieve (volks)sportwereld, die hechtte aan tradities en al eeuwenlang bestond, en een moderne, vernieuwende, negentiende-eeuwse, die het speelterrein van de stedelijke elite was.ⁱ Een van die traditionele sportieve vermaken was het handboogschieten, eeuwenlang beoefend en georganiseerd door aloude schuttersgilden.

De eerste moderne handboogschietverenigingen vormden onderdeel van sociëteiten in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw. Ze ontstonden menigmaal vanuit de wegwijnende schuttersgilden, die hun functie hadden verloren. Deze verenigingen werden aanvankelijk bemenst door de bovenlaag van de bevolking, maar al spoedig trad het trickle down-effect op en was de beoefening toegankelijk voor alle lagen van de bevolking. Vele verenigingen hadden hun thuis in koffiehuisen, cafés en kroegen.

In dit artikel staan de oprichting en vroege geschiedenis van de eerste Tilburgse handboogschietvereniging ‘Honos Alit Arcum’ (‘De Boog voedt de Eer’) centraal. De vereniging was een onderafdeling van de elitaire sociëteit ‘Philharmonie’. De vroege lotgevallen van ‘Honos Alit Arcum’ staan model voor de wijze waarop in Brabantse steden het handboogschieten een opleving beleefde.

2. Sociëteiten en het (sport)verenigingsleven

De sociaal-maatschappelijke betekenis van de traditionele schuttersgilden verminderde en verschoof naar een meer private nadat deze organisaties in de Napoleontische tijd hun publieke functie hadden verloren.ⁱⁱ De bescherming van steden en dorpen werd overgenomen door een nieuw veiligheidsapparaat. De

schuttersgilden kregen een steeds minder prominente plaats en velen die oorspronkelijk lid waren van een gilde, stapten over naar een van de talrijke nieuwe handboogschietverenigingen. De notabelen van de steden ontmoetten elkaar in de meer moderne sociëteiten, terwijl de gegoede middenstand vooralsnog lid bleef van de traditionele gilden.ⁱⁱⁱ De overgang van de gewoontes en tradities van de gilden naar de strak gereglementeerde wedstrijdsport verliep geleidelijk. Zo kenden (en kennen) veel handboogschietverenigingen een teerdag, ze hielden, voorafgaand aan een concours, parades en optochten door hun stad of dorp en beloonden de winnaars met medailles.^{iv} Daarbij manifesteerde zich de sociaal-maatschappelijke betekenis van de sport steeds sterker. Maar ook sportief gezien maakte het handboogschieten een belangrijke ontwikkeling door. Het groeide uit tot een sport, met gestandaardiseerde regels, competities, een organisatiestructuur, met verenigingen en een bond, en uiteindelijk kreeg het de status van een Olympische discipline.^v

Het sociëteitsleven kwam tot bloei in de eerste helft van de negentiende eeuw. Aan het einde van de achttiende eeuw waren de sociëteiten mannengezelschappen, waarin vooral over politiek werd gesproken. De “nieuwe” sociëteiten ontwikkelden zich tot ontmoetingsplaatsen en gezelligheidsverenigingen voor de bovenlaag van de samenleving. Die bovenlaag bestond meer en meer uit de nieuwe economische elite: fabrikanten, handelslieden en hoogopgeleiden. In Noord-Brabant stonden, zeker in de steden, deze sociëteiten vaak aan de basis van de eerste handboogschietverenigingen. De leden vulden hun avonden met praten, lezen van boeken, kranten en tijdschriften en met dammen, schaken, beugelen, biljarten, kaarten, kegelen en handboogschieten.

Oprichting handboogschutterijen

Vanaf ongeveer de jaren veertig van de negentiende eeuw werden in Noord-Brabant vele handboogschutterijen opgericht. Het *Jaarboek der Boogschutterijen*, in 1847 en 1849 uitgegeven door A. van der Mast, geeft een overzicht van alle Nederlandse handboogschutterijen.^{vi} In 1847 telde Brabant 55 en de rest van

Nederland 77 schutterijen. In 1849 waren die cijfers respectievelijk 57 en 86. Het onderzoek van Van der Mast zal niet volledig zijn geweest, maar het maakt duidelijk dat veruit de meeste handboogschutterijen in Noord-Brabant gevestigd waren. Dat gold ook voor de rest van de negentiende eeuw.

In de jaren dertig en veertig ontstonden handboogschutterijen als onderafdeling van de nieuwe sociëteiten. In Eindhoven richtten leden van sociëteit de 'Harmonie' in 1834 de handboogschietvereniging 'Amicitia Dulcius Nihil' ('Niets is aangenamer dan Vriendschap') op en leden van de Bossche sociëteit 'De Unie' volgden dat voorbeeld in 1837.^{vii} Ze besloot een handboogschutterij op te richten, die ook het initiatief nam tot de organisatie van regionale en een paar jaar later zelfs nationale concoursen.^{viii} Bij de opgave die De Unie in 1847 aan Van der Mast deed, gaf de secretaris aan dat de sociëteit de schutterijen opnieuw tot leven had gebracht: immers, behalve op het platteland, bestond er geen handboogschieten meer. De Unie beschouwde zich 'als de moeder, de bakermat en den oorsprong van die aangename en schoone uitspanning welke thans zo algemeen in de provincie verspreid is'.^{ix}

Het eerste concours vond plaats in 1841 en was bedoeld voor handboogschutterijen in de omgeving. In 1842 schreef de vereniging een provinciaal en in 1844 en 1846 nationale concoursen uit. Het aantal deelnemende schutterijen nam toe van acht in 1841, via dertien in 1842, naar 26 in 1846. Ter gelegenheid van haar 55-jarig bestaan in 1882 organiseerde De Unie een schietwedstrijd, waaraan 107 verenigingen met tenminste zes schutters elk deelnamen.^x De Brabantse hoofdstad telde in 1847 vijf verenigingen, Breda twee en een betrekkelijk kleine stad als Oisterwijk drie.

3. De oprichting van Honos Alit Arcum (1844)

Op 26 augustus 1844 organiseerde 'De Unie' in Den Bosch een Nationaal Concours voor handboogschutterijen. Aanwezig waren negentien verenigingen, voornamelijk uit Noord-Brabant. De wedstrijden werden voorafgegaan door een plechtige optocht van de deelnemers, die met hun vaandels en banieren door een versierde stad liepen. De carillons van de St. Jan klonken, de kerkklokken luidden en de kanonnen schoten.^{xi} De optocht werd door duizenden gadeslagen. De Brabantse hoofdstad vierde volop feest. In zijn slottoespraak herinnerde de burgemeester eraan dat de schutterijen vanaf de Middeleeuwen het vaderland met pijl en boog hadden verdedigd. Een groots vuurwerk

vormde het slot van het concours.^{xii}

Uit Tilburg namen leden van de in 1840 opgerichte sociëteit Philharmonie deel aan de wedstrijden. De Tilburgse deelnemers wonnen een zilveren medaille. De sociëteit was een gezelschap waarvan alleen mannen, na ballotage, lid konden worden.^{xiii} De leden behoorden tot de bovenlaag van de Tilburgse samenleving, een samenleving die aan de vooravond stond van urbanisatie en industrialisering.

Na thuiskomst uit Den Bosch besloot het bestuur van Philharmonie een onderafdeling ten behoeve van het handboogschieten op te richten. Het bestuur realiseerde zich kennelijk dat het vermaak niet alleen een boeiende bezigheid was, maar ook dat ontmoetingen met andere handboogschutters tot interessante contacten kon leiden. Het was de eerste van de (sport)onderafdelingen die geïnitieerd werden door de sociëteit. In de loop der jaren zagen een kegelclub, een tennisvereniging, een rijvereniging, een fietsclub en een bridgeclub het levenslicht. Leden van de Philharmonie stonden ook aan de basis van de 'Tilburgse Mixed Hockey Club'. De meeste van deze onderafdelingen bestaan nog steeds.

Jacobus A. Mutsaers (1805-1880), grondlegger en eerste president van Honos Alit Arcum

Reglement

Een commissie, op 16 september 1844 in het leven geroepen, kreeg de opdracht een reglement voor de nieuwe onderafdeling te ontwerpen betreffende doel, samenstelling van bestuur en algemene verordeningen. Voorzitter van de commissie werd J.A. Mutsaers, op dat moment kantonrechter te Tilburg.^{xiv} De commissie ging voortvarend te werk en al op 28 september 1844 kon het reglement worden vastgesteld. De eerste buitengewone vergadering van Honos Alit Arcum vond plaats op 25 november 1844. De dertig leden waren afkomstig uit de Tilburgse bovenlaag.^{xv}

Het zo zeer begeerde beschermheerschap van Koning Willem II was net daarvoor geregeld. Dat had niet zonder tussenkomst van de ministers van Binnenlandse Zaken en Justitie tot stand kunnen komen. De grondwet van 1840 had namelijk een eerste aanzet tot ministeriële verantwoordelijkheid gegeven. Daarom werd het reglement ter goedkeuring naar 's-Gravenhage opgestuurd. Op 20 november 1844 meldde voorzitter Mutsaers dat de goedkeuring werd verleend. Hij had gedineerd met de Koning, die ook had aangegeven het gezelschap op te willen zoeken. Het beschermheerschap werd door de Koning aanvaard op 5 april 1845.^{xvi}

Het reglement bestond uit twee delen. In het eerste deel werden het doel, de samenstelling van het bestuur en de algemene verordeningen geregeld. In het tweede stonden de afspraken rondom het schieten, de orde bij het doel, de schutterskoning en de concoursen beschreven. Artikel 1 van deel I luidde: 'Het doel van dit gezelschap is om naar aloud Nederlands gebruik, het lichaam te oefenen en zich eene nuttige uitspanning te verschaffen door het schieten met den Handboog.'^{xvii} De doelstelling geeft aan dat handboogschieten een oud gebruik was, maar tegelijk ook een zinvolle lichamelijke bezigheid. Het tweede artikel ging in op de gekozen naam: Honos Alit Arcum. Handboogschieten appelleerde aan eergevoel. Er moest onder gelijke omstandigheden om de ereprijzen gestreden worden, een belangrijk kenmerk van sport, zoals Guttman stelt.^{xviii}

Het eerste artikel dat handelde over het schieten (artikel 15), maakte duidelijk dat het lidmaatschap geen vrijblijvende zaak was. Van de leden van het gezelschap werd verwacht dat ze 'van den eersten maandag van mei tot en met den derden maandag in augustus drie malen in de week en wel des maandagswoensdags- en vrijdags tusschen 5 en 8 uur des namiddags aan den doel verschijnen.' Ter controle diende

men een handtekening te plaatsen. De reglementen maakten duidelijk hoe men zich moest gedragen, gericht op een eerlijk verloop tijdens de wedstrijden, maar ook gericht op de veiligheid van de deelnemers. Zo gaf artikel 20 aan dat de schutter, voor hij ging schieten, op straffe van een boete van 25 cents per overtreding, diende te roepen 'gare of vast' (een waarschuwing, zodat er geen ongelukken konden plaatsvinden).

Het bestuur benoemde pijlmeesters, dat wil zeggen scheidsrechters die verantwoordelijk waren voor een ordentelijk verloop van wedstrijden en trainingen. Het reglement gaf aan dat het gezelschap één keer per jaar een concours zou organiseren en maximaal twee keer per jaar deel zou nemen aan nationale concoursen. Het lidmaatschap kostte fl. 5, — per jaar, bijna een arbeidersweeke salaris en dus een behoorlijk bedrag. Het was alleen mogelijk via ballotage lid worden.

4. De eerste concoursen

Honos organiseerde haar eerste nationale concours op 1 september 1845. De *Nederlandse Staatscourant* berichtte hierover:

'De feestviering van het nationale concours met den handboog, op heden door het handboogschuttersgezelschap Honos alit arcum gegeven, is gisteren door het luiden der klokken en het gebulder des geschuts aangekondigd [...]. De optogt, welke inderdaad plegtig mag worden genoemd [...], heeft [...] overeenkomstig het onlangs uitgegeven programma, plaats gehad. De deelneming en geestdrift waren algemeen; niets was er gespaard om het feest zoo luisterrijk mogelijk te maken [...]. Van de meeste huizen wapperde de nationale vlag en de sociëteits-zaal Philharmonie, benevens de tuin [...] waren zoo keurig en prachtig versierd, dat een ieder die met bewondering aanschouwde [...]. Met den wedstrijd, aan welken 16 schutterijen hebben deel genomen, heeft men ten 11.1/2 ure een aanvang gemaakt, en is de eerste prijs, na een met veel geestdrift gepaard gaanden strijd, behaald door de schutterij van Stratum, onder de zinspreuk van de Vriendschap, aan welke de sierlijke gouden medaille heden avond zal worden uitgereikt.'^{xix}

Aan het concours namen dus zestien gezelschappen deel. De sociëteit greep de gelegenheid aan om zichzelf aan de stad, middels de optocht, te presenteren. De wedstrijden vonden echter in besloten ruimte plaats, namelijk in de tuin van het gebouw van 'Philharmonie'. Het echte feest was eveneens een onderonsje tussen de leden van de verschillende gezelschappen.

schappen en daarmee niet toegankelijk voor verreweg de meeste Tilburgers.

Het concours van 1846 was nog uitbundiger. Het *Algemeen Handelsblad* van 17 augustus 1846 beschreef bijvoorbeeld de optocht, voorafgaande aan de wedstrijden:

'a. Een detachement lanciers te paard; b. een detachement stedelijke schutterij; c. de gilden van St. Dionisius, St. Sebastiaan en St. Joris met derzelver hoofden, vanen, banieren en schilden; d. muziek der harmonie; e. de helft der mededingende schutterijen; f. de helft der leden van het gezelschap Honos alit arcum; g. de standaard-drager en twee commissarissen; h. de schutters-koning, vergezeld van zes scherpschutters; i. de eerprijzen, gedragen door 4 jongelingen, voorafgegaan door eenige meisjes, bloemkorfjes dragende; k. het stedelijk bestuur van Tilburg; l. de tweede helft der mededingende schutterijen; m. de tweede helft der leden van het gezelschap Honos alit arcum; n. een detachement stedelijke schutterij, een detachement lanciers te paard tot sluiting van den trein'.^{xx}

Aan deze wedstrijden namen 24 schutterijen deel, die voornamelijk uit Brabant afkomstig waren. Honos maakte indruk op de Tilburgse bevolking, door met pracht en praal en met hoge gasten van buiten de Tilburgse gemeenschap uitbundig door de stad te marcheren. Een stad die weliswaar sinds 1808 stadsrechten had, maar nog allesbehalve de bijbehorende uitstraling vertoonde. Elise van Calcar verwoordde het zo in 1851:

'Tilburg schijnt eene verzameling van verspreide buurt-schapjes, van onzamenhangende groepjes huizen die dwars en scheef door elkaar zijn geworpen en aan een omgeschudde Neurenberger doos doen denken, waarvan de huisjes wel zijn opgezet maar nog altoos het schikken van rijen en straten verbeiden.'^{xxi}

Door de organisatie van deze concoursen droeg Honos bij aan 'het op de kaart zetten' van het zich ontwikkelende Tilburg. De ontstane netwerken van leden van de deelnemende verenigingen hebben ongetwijfeld geleid tot betere politieke en economische verbindingen met soortgelijke netwerken in Nederland. Die gang van zaken was noodzakelijk voor het groeiproces dat de Tilburgse samenleving in de tweede helft van de negentiende eeuw doormaakte. Een analyse van de leden van Honos maakt duidelijk dat ze tot de politieke elite van Tilburg behoorden.

5. Koning Willem III en handboogschieten op Het Loo

Honos werd in de eerste jaren van haar bestaan regelmatig uitgenodigd voor concoursen. Eén daarvan, een voor de ontwikkeling van de handboogsport belangrijke wedstrijd, vond plaats op 25, 27 en 29 juli 1849 op de koninklijke domeinen van Het Loo. De pas gekroonde Koning Willem III, fervent handboogschutter, had de belangrijkste en voornaamste handboogschutterijen van Nederland uitgenodigd en wilde via een charme-offensief deze aan zich verplichten. Het koningshuis had al een goede band met de handboogschutterijen en Willem III wilde ze inzetten om zijn positie te versterken.^{xxii}

Om een zo goed mogelijk wedstrijdreglement vast te stellen, liet de Koning zijn intendant, Kamerheer des Konings en adjudant van Het Loo, Julius Bernard, graaf van Limburg Stirum, overleggen met de hem bekende handboogschutterijen.^{xxiii} In het door de adjudant opgestelde reglement ging het om: kleding, gemakkelikheden, geldelijke bijdrage, communicatie, documentatie en beheer, kwaliteit van het materiaal, afstand tot doel en staak, gebruikelijke afstanden, prijzen, straffen en bepalingen. Belangrijke spelregels waren de volgorde van schieten, die door loting tot stand kwam, de afstand tot het doel (28 ellen, dat wil zeggen \pm 20 meter) en het aantal punten dat een schutter kreeg wanneer hij in de roos schoot. Er werden verder regels opgesteld die bepaalden wanneer een schot geldig was. Juist het opstellen van regels zorgde voor een verdere modernisering en sportificering van het handboogschieten.

Honos Alit Arcum behaalde op Het Loo een derde plaats in het totale aantal punten en ontving een door de koning uitgeloopte zilveren pijl. A.J. Verbunt, commissaris van Honos, kreeg de prijs uit handen van kroonprins Maurits. De betrokkenheid van de Koning bleef overigens niet beperkt tot de organisatie van enkele concoursen. Hij accepteerde het beschermheerschap van de aanwezige handboogschietverenigingen. Naast Honos nam vanuit Tilburg het St. Sebastiaangilde deel. De Tilburgse afvaardiging werd bij thuiskomst enthousiast ontvangen in het Koffiehuis Tivoli, waar tot in de late uurtjes feest werd gevierd.^{xxiv} Het handboogschieten droeg aldus bij aan het zelfbewustzijn van Tilburgers, die trots waren op de prestaties van hun inwoners.

6. Tot slot

Honos werd in 1844 door de Tilburgse elite opgericht als ondervereniging van sociëteit de Philharmonie. Volgens hetzelfde patroon kwamen de eerste handboogschietverenigingen in Den Bosch en Eindhoven tot stand.

Honos stond aan het begin van een enorme toename van het aantal handboogschutters en handboogschietverenigingen, concoursen en toernooien in Tilburg in de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. De deelnemers van de wedstrijden in 1849 op Het Loo waren voorbeelden voor jongeren, die langs de kant stonden tijdens de optochten voorafgaande aan de concoursen (die zelf in de beslotenheid van de tuin van Philharmonie werden gehouden). Handboogschieten werd zo een grote sport in Tilburg.^{xxv} De handboogschietverenigingen versterkten de betrokkenheid van de leden bij de zich sterk industrialiserende stad en ze waren economisch betekenisvol voor de kroegen en koffiehuisen, waar de organisaties hun thuis hadden. Het netwerk van handboogschietverenigingen was belangrijk voor de sociaal-maatschappelijke verhoudingen in Tilburg en een stuwende kracht voor meer samenhang in de stad.

¹ De auteur heeft een proefschrift in voorbereiding over de sociaal-maatschappelijke betekenis van sport in Tilburg 1844 – 1971. Promotoren zijn prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, UvT, en prof. dr. P. Delheye, KULeuven. Hij doceert (internationale) sportmarketing aan de opleiding SPECO (Sport Economie Communicatie) van Fontys Economische Hogeschool te Tilburg.

Literatuur

- Bevers, A. en S. Eijsbouts ([2002]). *Handboogberichten uit De Zuid-Willemsvaart, 1880 – 1940*, deel 1. Z.p.
- Breuker, P. (2008) "Sport" in het Nederlands. Introductie en acceptatie van woord en activiteit in Nederland (1840-1900). In: *Sportimonium*, jrg. 28 (2008), nr. 3-4 [= speciaalnummer voor Roland Renson], 67-79.
- Calcar, E. van (1851). *Tilburgsche mijmeringen*. Tilburg.
- Guttmann, A. (2004). *From Ritual to Record. The Nature of Modern Sports*. New York.
- Janssen-Bleij, J. (2009). *De deugd van broederschap. Sociaal kapitaal van gildebroeders in Noord-Brabantse schuttersgilden, 1600-2000*. Tilburg.
- Mast, A. van der. *Jaarboek voor de boogschutterijen in het Koninkrijk der Nederlanden voor 1847 en Jaarboek voor de boogschutterijen voor 1848-1849*. Gorinchem.
- Meijs, A.P.J. (1990). *150 Jaar sociëteit Philharmonie, 1840-*

1990. Tilburg.

- Pluymakers, J. en G. Steijns (2001). 'Het heeft zijne majesteit behaagd'. In: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jrg. 29 (2001), 75-96.
- Spoorenberg, J. (1996). 'De Eindhovense sociëteit Harmonie'. In: *De negentiende eeuw*, jrg. 20 (1996), 144-149.

(Digitale) archieven:

- Archief S. Eijsbouts, Vlierden.
- Nationaal Archief Den Haag: Ministerie van Justitie.
- R.A.T., Archief Honos Alit Arcum.
- R.A.T, Archief sociëteit Philharmonie.
- R.A.T, Archief St. Sebastiaan.
- <http://www.kranten.kb.nl> Via deze website zijn vele, ook negentiende-eeuwse kranten digitaal toegankelijk en doorzoekbaar, waaronder: *Algemeen Handelsblad*, *Nederlandsche Staatscourant* en *Noord-Brabander*.

Noten

- ⁱ Breuker (2008): 67-79.
- ⁱⁱ Janssen-Bleij (2009): 277.
- ⁱⁱⁱ Pluymakers en Steijns (2001): 75-96.
- ^{iv} Teerdagen waren feestdagen. Daarop werden de financiën geregeld en mochten nieuwe leden intreden. De dag begon met een mis en 's avonds was er een vaak uitgebreide maaltijd met bier en wijn.
- ^v Guttmann (2004). Allan Guttmann noemt in het tweede hoofdstuk onder andere: gelijke wedstrijdstandigheden, specialisering, bureaucratisering, rationalisering, kwantificering en het streven naar records als kenmerken van moderne sport. Het handboogschieten, Olympische discipline in 1900 en 1920, voldoet aan deze kenmerken. Aan de Olympische Spelen van 1900 in Parijs namen vijf Tilburgers, lid van de handboogschietvereniging 'Nooit Volleerd' deel. In 1920 won een Nederlands team zelfs goud. Een van de leden van dit team was J. van Gastel, afkomstig uit Tilburg en ook lid van Nooit Volleerd.
- ^{vi} Mast, A. van der. *Jaarboek voor de boogschutterijen in het Koninkrijk der Nederlanden voor 1847 en Jaarboek voor de boogschutterijen voor 1848-1849* (Gorinchem). In het eerste deel geeft de auteur aan dat hij van verschillende handboogschutterijen geen antwoord had ontvangen en dat hij bovendien mogelijk verschillende verenigingen niet had bereikt. In het tweede boekje belooft de auteur elke twee of drie jaar een herziene, actuele uitgave, maar dat is er niet van gekomen. De twee boekjes vormen een belangrijke bron voor het onderzoek naar de handboogschutterijen rondom het midden van de negentiende eeuw.

vii Spoorenberg (1997): 144-149.

viii Archief 'De Unie'. In copie aanwezig bij de heer Sjaak Eijsbouts te Vlierden, die een belangrijk archief van de Nederlandse Handboogbond beheert. Het archief bevat een lijst, afkomstig van het Koninklijk Huisarchief, van alle Handboogschutterijen in Nederland.

ix Mast, van der: 56.

x Bevers en Eijsbouts ([z.j.]). Bevers en Eijsbouts hebben alle handboogberichten verzameld die in deze periode verscheenen in Zuidoostbrabant.

xi *Noord-Brabander*, 27 augustus 1844, 3.

xii *Noord-Brabander*, 29 augustus 1844, 3.

xiii Meijs (1990): 7-10.

xiv Jacobus Arnoldus Mutsaers was zoon van een Tilburgse wollenstoffenfabrikant. Hij studeerde rechten, werd advocaat en kantonrechter. Hij werd lid van Provinciale Staten van Brabant, van de Tweede Kamer en ook minister. Mutsaers had zitting in de Hoge Raad en de Raad van State. Hij bleef tot het einde van zijn leven belangstelling houden voor de handboogschietvereniging.

xv Regionaal Archief Tilburg, Archief sociëteit Philharmonie Handboogschietvereniging Honos Alit Arcum, archiefnummer 265, inventarisnummers 317-344.

xvi Koning Willem II was vaak in Tilburg te vinden en daardoor een goede bekende van de Tilburgse elite.

xvii Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Justitie, Naamloze vennootschappen, dossier 181: *Reglement van het Handboogschuttersgezelschap in de sociëteit Philharmonie te Tilburg*, artikel 1.

xviii Guttman (2004): 5-57.

xix *Nederlandsche Staatscourant*, 4 september 1845, p. 2.

xx *Algemeen Handelsblad*, 20 augustus 1846, p. 4.

xxi Calcar, van (1851).

xxii Zo genoot de Bossche sociëteit De Unie het beschermheerschap van Z.K.H. Prins Alexander (zoon van prins Willem II en kleinzoon van Koning Willem I) en was Koning Willem II, zoals we al hebben gezien, beschermheer van Honos.

xxiii R.A.T., archief Honos Alit Arcum.

xxiv R.A.T., archief St. Sebastiaangilde, Notulenboek.

xxv R.A.T., Adresboek 1879. In 1879 bijvoorbeeld kende Tilburg 29 handboogschietverenigingen, met in totaal 789 leden. In de jaren dertig van de twintigste eeuw werden in het voorjaar wekelijks wedstrijden gehouden.

Sport aan zet. De 'Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling' te Scheveningen (1892)

Pieter Breuker¹

1. Inleiding

Als eerste, groot internationaal sportevenement in Nederland gelden de O.S. van 1928 in Amsterdam. Op zichzelf is die opvatting juist, maar er is reden het beeld te nuanceren en aan te vullen. In de zomer van 1892, dat wil zeggen tijdens het badseizoen, van 1 juni tot en met 2 oktober, werd te Scheveningen de 'Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling' gehouden. De ISVP (zoals ik haar verder zal noemen) bestond

uit een combinatie van deels internationale sportwedstrijden en een grotendeels internationale tentoonstelling. De tentoonstelling vormde de kern van het geheel. Naast de vier maanden durende tentoonstelling was er bovendien nog een aantal korter durende exposities, te weten over honden, paarden, rozen, fotografie en vruchten ('tuinbouwvoortbrengselen'). Die over honden en paarden hadden ook een internationaal karakter, de overige drie waren nationaal van opzet. Hoe

De voorkant van het tentoonstellingsgebouw (architect Wilhelmus B. van Liefland (1857-1919)). Uit: *Souvenir de Schéveninque et de l'Exposition Internationale de Sport, de Pêche et de Chevaux. Juin-Septembre 1892*

belangrijk het expositiegedeelte ook was, het belang van de sportwedstrijden moet niet worden onderschat. Het ging in ieder geval om 15 disciplines, waarvan sommige, wegens gebleken succes tijdens de ISVP, meer dan één keer op het programma stonden. Het aantal deelnemers aan de verschillende wedstrijden liep in de duizenden, al moet gezegd worden dat een belangrijk deel daarvan uit kegelars bestond.

Nu we toch met cijfers bezig zijn. Om een indruk te geven van het grootschalige karakter van de ISVP noem ik enkele kerngegevens.ⁱ Het expositierein in Scheveningen besloeg 34.000m², dat wil zeggen een oppervlakte van 185 bij 185 meter, als het vierkant zou zijn geweest. Gemiddeld waren zo'n 300 arbeiders vier maanden bezig geweest om die enorme oppervlakte, met gebouwen, paardenstallen, wedstrijdbanen en -terreinen, tuinen en galerieën in te richten. De speciaal voor de ISVP gebouwde expositieruimtes namen de meeste ruimte in beslag. De bezoekers kwamen binnen door een 80 meter brede voorgevel. Het hoofdgebouw was 300 meter lang en 60 meter breed en had een maximale hoogte van 23 meter. Daarvan werd naar schatting 15.000m² aan werkelijke tentoonstellingsruimte benut. Het aantal exposanten bedroeg ongeveer 1.500.ⁱⁱ Daarbij is nog geen rekening gehouden met de paardententoonstelling in juli. Er waren 535 paarden ingezonden, waarvan 176 van buitenlandse eigenaren.ⁱⁱⁱ De exposanten kwamen, behalve uit Nederland, verder uit onder meer België, Frankrijk, Spanje, Italië, Zwitserland, Oostenrijk, Hongarije, Tsjechië, Groot-Brittannië, Noorwegen en Zweden. Er was zelfs een standhouder uit Palestina. Oostenrijk, Groot-Brittannië, Zweden en Noorwegen hadden, naast de particuliere exposanten uit die landen, hun eigen afdeling. Gedurende de 124 dagen dat de ISVP open was, gingen ongeveer 600.000 bezoekers door de toegangspoortjes.^{iv} Het internationale karakter van de ISVP werd benadrukt door de officiële tentoonstellingstaal, namelijk het Frans. Niet de tentoonstelling als zodanig, mét zijn sportwedstrijden, was ongewoon, wel de omvang van beide.

De negentiende-eeuwer was heel vertrouwd met het fenomeen tentoonstellingen. Hij had ook de mogelijkheden die te bezoeken. Een sterk verbeterde infrastructuur en nieuwe vervoersmiddelen als trein, tram en fiets vergrootten in belangrijke mate de mobiliteit. Er waren exposities in velerlei maten en soorten: plaatselijk, regionaal, provinciaal, nationaal en internationaal (Londen had in 1851 de eerste wereldtentoonstelling) en op een groot aantal gebieden.

Tentoonstellingen hadden uiteraard een zakelijk doel, maar ze gaven tegelijk een beeld van nieuwe ontwikkelingen, bijvoorbeeld op economisch, technisch of cultureel gebied.^v

Met de opkomst van de georganiseerde sport in de tweede helft van de negentiende eeuw en de entree van Engelse sporten werd ook sport regelmatig onderwerp van de heersende tentoonstellingsdrift. Een kleine zoektocht in het digitale krantenarchief van de KB of van de *Leeuwarder Courant* (die vanaf 1752 onafgebroken verschijnt) laat zien dat er in genoemde periode herhaaldelijk sporttentoonstellingen zijn geweest. Ik beperk me hieronder tot enkele voorbeelden, bovendien uitsluitend uit de jaren net voor de ISVP. Het gaat daarbij om exposities in de eigenlijke zin van het woord, zoals de internationale sporttentoonstelling te Amsterdam in 1888, of om een combinatie met sportwedstrijden, zoals bijvoorbeeld de nationale sporttentoonstelling van 1888 te Nijmegen of de internationale

Affiche van de ISVP, gemaakt door Otto Eerelman. Collectie: Haags Gemeentearchief

van een jaar later in Keulen. Soms viel de keuze op één bepaalde sportdiscipline. Dat gold bijvoorbeeld voor de tentoonstelling van 1889 in Groningen van paardensport (toch al een geliefd onderwerp)^{vi} of die van 1891 in Amsterdam van ijs- en sneeuw sport. Ook de jacht was een gewild onderwerp. De internationale jacht tentoonstelling van 1881 te Kleef heeft mede gediend als voorbeeld van de ISVP van 1892 in Scheveningen, waar de jacht en zijn historie een belangrijk onderwerp vormde.^{vii} De beroepsvisserij ten slotte, een van de hoofdonderdelen van de ISVP, leende zich ook prima voor een expositie. Een goed voorbeeld daarvan vormt de internationale visserijtentoonstelling van 1883 in Londen. Gezien het voorgaande kwam de ISVP van 1892 bepaald niet uit de lucht vallen. Wél was, naast de omvang, de combinatie van sport, visserij en paarden ongewoon. Voordat ik me ga concentreren op het hoofdonderwerp van deze bijdrage, de sportwedstrijden van de ISVP, wil ik eerst nog kort wat zeggen over doel, opzet, lokatie, inhoud en organisatoren van die tentoonstelling. Daarbij geef ik ook een verklaring voor de ongewone combinatie.

2. De tentoonstelling nader bekeken

Initiatiefnemer van de ISVP was Wijbrandus Travaglino, iemand met veel, ook internationale, ervaring op tentoonstellingsgebied.^{viii} Bij hem ontstond 'in het badseizoen van 1890 [...] het denkbeeld, te Scheveningen eene tentoonstelling te houden, welke moest omvatten alle fabriekaten, voortbrengselen, voorwerpen en werktuigen, hetzij in model, hetzij in afbeeldingen, die betrekking hadden op het sportwezen in den uitgebreidsten zin van het woord.'^{ix} Later in 1890 vormde Travaglino met een aantal belangrijke vertegenwoordigers uit de Nederlandse zakenwereld het 'Uitvoerend Comité' van de ISVP. Dat formuleerde aanvankelijk als doel: 'de bevordering en ontwikkeling van den Sport in het algemeen op internationaal gebied, wat zoo zeer tot nut en beoefening der Sportliefhebberij kan bijdragen.

Het Uitvoerend Comité, richt zich daarom tot alle naties en hoopt dat, zoowel de talrijkheid als de uitmuntendheid der inzendingen, er toe zullen bijdragen, om te Scheveningen in 1892, eene volledige verzameling van Sportartikelen te vereenigen, waarin het publiek zeer veel belang zal stellen.^x

Nu had Travaglino als tentoonstellingsplaats bewust Scheveningen uitgezocht, 'geheel in de nabijheid van 's-Gravenhage, daaraan door talrijke communicatiemiddelen verbonden, en gedurende de zomer-

maanden het geliefkoosde en veel gezochte verblijf van Nederlanders en vreemdelingen'.^{xi} Maar Scheveningen dreef op nog een belangrijke pijler: de beroepsvisserij. Travaglino zegt het niet met zoveel woorden, maar juist vanwege die belangen zal het Uitvoerend Comité de visserij, dat in de eerste opzet niet meer dan een van de 12 onderdelen van de tentoonstelling was, hebben gepromoveerd tot een van de drie hoofdbestanddelen.^{xii}

Er kwamen nog twee belangrijke veranderingen in de oorspronkelijke plannen, die mede mogelijk werden gemaakt door het gedwongen uitstel van de tentoonstelling met een jaar.^{xiii} Travaglino kon nu vorm geven aan zijn wens tot het houden van 'verschillende tijdelijke tentoonstellingen en wedstrijden, hetgeen de aantrekkelijkheid der groote Tentoonstelling slechts bevorderlijk zou kunnen zijn, en de sympathie daarvoor bij besturen van Sportbonden en beoefenaars zou vermeerderen.' Overigens werd het Uitvoerend Comité daarin ook aangemoedigd door de nationale overheid, die in het beschikbaar stellen van een regeringscommissaris als voorwaarde had gesteld dat de oorspronkelijke naam 'Internationale Sporttentoonstelling Scheveningen' werd verbreed tot 'Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling'. 'De reden hiervan was, dat het woord Sport in algemeenen zin beschouwd niet zoo voldoende het nut der Tentoonstelling uitdrukte als wel wanneer de woorden "Visscherij" en "Paarden" daaraan werden toegevoegd.'^{xiv} De uitbreidingen zorgden beslist voor meer bezoekers en dus meer inkomsten voor de organisatie en omzet van de exposanten.^{xv} Zo trokken de 'tijdelijke tentoonstellingen', bijvoorbeeld die van paarden, veel publiek, net als bepaalde sportwedstrijden. Tijdens de plechtige opening op 1 juni van de ISVP kon mr. W.O.T. van Oudheusden van Achttienhoven, de voorzitter van het Uitvoerend Comité, het doel als volgt formuleren: het plan tot het houden van de ISVP 'had zijn ontstaan te danken aan twee stroomingen in streven en gedachten, de eene, die meer bijzonder op het oog had de uitbreiding en bevordering van de belangen van Scheveningen als badplaats, de tweede, die een dergelijke tentoonstelling met vuur en liefde wilde tot stand brengen, tot meerder bloei en ontwikkeling van alles, wat betrekking heeft op sport, en die de relatiën op verschillend sportgebied wilde zien uitbreiden, zoo in engeren als meer uitgebreiden kring in het buitenland.'^{xvi}

Galerie Centrale.

De centrale gang van de tentoonstelling. Uit: Souvenir de Schéveningue [...]

Inhoud van de tentoonstelling

De ISVP omvatte de volgende 'groepen', onderverdeeld in met elkaar 104 subthema's: 1. 'Rijsport'; 2. 'Jachtsport'; 3. 'Wielersport'; 4. 'Watersport'; 5. 'Athletieke Sport' (gymnastiek, schermen, boksen en hardlopen); 6. 'Diferente Spelen' (met de 'buitenspelen' cricket, croquet, lawntennis, voetbal, kegelen, kaatsen en nog een niet nader genoemde groep onder 'enz' en met de 'binnenspelen' biljarten, kolven, schaken, dammen, kaarten, domino 'en andere spelen'); 7. 'Visscherij' (maar dus met de status van een der drie hoofdonderdelen); 8. 'Sneeuw- en Ijssport'; 9. 'Reis- en Pic-nic benoedigdheden'; 10. 'Voorwerpen betrekking hebbende op Sport'; 11. 'Schoone Kunsten'^{xvii}, 12. 'Tijdelijke Tentoonstellingen en Wedstrijden'.^{xviii} De officiële catalogus noemt nog een dertiende onderdeel: 'Alpinisme'.^{xix}

Een bijzonder onderdeel vormde de zogenoemde 'Retrospectieve Afdeeling', waarin voorwerpen 'gewijd aan de kunst en nijverheid uit vroegere tijden [...] voor zoover [...] op eenigerlei wijze met Sport in het algemeen' te verbinden, waren te bewonderen.^{xx} Ijssport en vooral jacht stonden daarbij centraal. Anders dan rest van de tentoonstelling ademde dit gedeelte een uitgesproken nationale geest. Travaglino geeft daarvoor de volgende verklaring. 'Het is een opmerkelijk feit, dat waar de Sporttentoonstelling in het algemeen een internationaal karakter droeg, men binnen de zaal der retrospectieve afdeeling geheel op vaderlandschen bodem stond. Buitenlandsche deelneming was geenszins uitgesloten en toch vond men hier louter Nederlandsche Kunst. En toch ligt de reden van deze onthouding voor de hand, en het is waarschijnlijk niet zoozeer aan onverschilligheid of gemis aan belangstelling voor de

zaak toe te schrijven, dat het buitenland door zijne afwezigheid schitterde, dan wel aan de groote bezwaren, die het transport, de douane-formaliteiten en de daaraan verbonden kosten der invoerrechten noodzakelijk medebrengen.^{xxi}

De jacht vormde dus een centraal onderdeel van de retrospectieve afdeling. Dat gold ook voor de op kunstvoorwerpen gerichte inzending van Koningin Emma. Die bevatte onder meer diploma's, schilderijen, tekeningen, gravures, foto's, boek- en plaatwerken en wapens en kunstvoorwerpen.^{xxii} Het Koninklijk Huis was verder nog vertegenwoordigd door een inzending van prinses Marie der Nederlanden, prinses van Wied.^{xxiii} Al met al was er ruim plaats gegeven aan

kunst, maar dat neemt niet weg dat het merendeel der exposanten gebruiks- en luxe voorwerpen lieten zien die, sommige heel direct, andere wat minder duidelijk, in verband konden worden gebracht met de hoofdthema's van de ISVP: sport, visserij en paarden.^{xxiv}

3. Het wedstrijdprogramma

Ik geef nu eerst een zo volledig mogelijk beschrijving van het wedstrijdprogramma. Dat is met name gebaseerd op de uitvoerige, onderdeelsgewijze beschrijving daarvan in het al meermalen aangehaalde (officiële) *Verslag der Internationale Sport-, Visscherij- en Paardentoonstelling te Scheveningen van 1 Juni tot 2 October 1892* van Wijbrandus Travaglino. Een enkele keer vul ik de gegevens aan met informatie uit andere

Section Rétrospective I.

Een deel van de afdeling Retrospective. Uit: *Souvenir de Schéveningue* [...]

bronnen, met name uit de ook al genoemde tentoonstellingskrant, het *Journal Officiel [...]*, en andere krantenverslagen. Ik ben daar evenwel voorzichtig mee omdat die bronnen niet altijd betrouwbaar zijn. Dat komt vooral omdat het wedstrijdprogramma voor een deel al werkende en nog *tijdens* de tentoonstelling is aangepast of zelfs ontstaan. Een goed voorbeeld daarvan geeft de aankondiging van het wedstrijdprogramma in de *Leeuwarder Courant* van 7 mei 1892 (dus nog maar ruim drie weken voor de openingsdag van de tentoonstelling). Het onvolledige karakter blijkt daarbij uit de formulering 'reeds is bepaald'.^{xxv} Wie dan het wel vastgestelde programma vergelijkt met het werkelijk uitgevoerde, moet concluderen dat er heel wat verschillen zijn. Zo ontbreken er op 7 mei niet alleen nog allerlei onderdelen (bijvoorbeeld zeilen, atletiek, kaatsen, schaken en handboogschieten), maar van de wel genoemde onderdelen is later geen spoor meer terug te vinden (dat geldt voor de aangekondigde croquetwedstrijd) of, vaker, is het programma gewijzigd, bijvoorbeeld in de vorm van een andere datum of, door het houden van meer wedstrijden binnen een bepaalde discipline, bijvoorbeeld kegelen. Al met het al was het lastig een (helemaal) betrouwbaar overzicht samen te stellen. Het is daarom niet onmogelijk dat er op basis

van nader onderzoek nog (kleinere) aanpassingen nodig zijn. Toch geeft het onderstaand overzicht een goed beeld van de grote lijnen. Een belangrijk voordeel van de presentatie van het op zichzelf uitvoerige overzicht is dat de lezer zelf zo alvast een indruk kan krijgen van het wedstrijdprogramma.

Het overzicht is chronologisch samengesteld. Wel zijn per onderdeel eventuele vervolgwedstrijden meteen genoemd, ook als die na een volgend onderdeel kwamen. Elk onderdeel is beschreven naar: datum(s), aantal deelnemers (individuen of teams) en herkomst van de deelnemers (nationaal of internationaal). Voor de overzichtelijkheid zijn eventuele nadere bijzonderheden zoveel mogelijk ter plekke vermeld. Alle onderdelen speelden zich af op het tentoonstellingsterrein, behalve zeilen (Noordzee) en wielrijden (Scheveningse wielervedstrijd). Het waren dus qua lokatie heel compacte spelen. De organisatie heeft dat bewust gedaan: het vroeg de minste inspanning (wat overigens heel wat anders is dan weinig) en het zal, in combinatie met de eigenlijke tentoonstelling, het meeste publiek hebben getrokken. Het betekende tegelijk dat een sport als roeien, waarvoor geen voorziening op het terrein (of in Scheveningen) was, moest afvallen.^{xxvi}

a. De wedstrijden

(onder voorbehoud van aanvullende informatie, met name uit kranten)

Onderdeel	datum(s)	aantal deeln. (i(ndiv)/ t(eams))	nat.	intern.
Kolven	vr. 24-6	67 ⁱ	+ ²	-
idem	di. 16-8	31 ⁱ	+	-
idem	ma. 12/13-9	235 ⁱ	+	-
idem	ma. 12/13-9	17 ^t	+	-

Bij de wedstrijd op 24-6 kwamen de spelers uit Zuid-Holland, bij die op 16-8 uit Friesland, Noord-Holland en Zeeland en bij die op 12/13-9 uit het hele land.

Onderdeel	datum(s)	aantal deeln. (i(ndiv)/ t(eams))	nat.	intern.
Biljarten	zo. 26/28-6	16 ⁱ	-	+
<i>Het nieuws van den dag</i> (1 juni 1892, p. 9) noemt ook nog een 'Nationale club-wedstrijd, alleen opengesteld voor leden van die societeiten, waarvan de contributie ten minste f 20 per jaar bedraagt.' Daarbij sluit mogelijk het		<i>Journal Officiel [...]</i> van 28 juni ([p. 4]) aan, met een aankondiging van een 'Concours National de Billard' voor 29 en 30 juni. Ik heb echter van die wedstrijd geen nadere gegevens (bijvoorbeeld uitslagen) gevonden.		
Duiven (wedvlucht)	zo. 3-7	enige 10-tallen? ⁱ	+	-
idem	zo. 4-9	enige 10-tallen? ⁱ	+	-
Zeilen	wo. 20-7	11 ⁱ	-	+
Paarden (schoonrijden)	vr. 22/30-7	ruim 250 ⁱ	-	+
<i>De Catalogus Internationale Paarden-Tentoonstelling [...]</i> (42-65), op het moment van verschijnen nog niet helemaal volledig, laat de nummers 210 t/m 464 onder de categorie 'schoonrijden' vallen (de paardententoonstel-		ling omvatte twee hoofonderdelen: een expositie in engere zin en een serie wedstrijden, die met de term 'schoonrijden' werden aangeduid).		
Kegelen	zo. 31-7	48(x5) ^t	+	-
idem	ma. 1-8	150 ⁱ	+	-
idem	di. 2(3?)-8/4-9	±2.700? ⁱ	-	+
idem	ma. 5/11-9	±800? ⁱ	+(?)	-
idem	ma. 12/30-9	±1.200? ⁱ	+(?)	-

De wedstrijdseries van 2(3?; de begindatum is onzeker) augustus tot en met 4 september (en de twee daarna) trokken bijzonder veel belangstelling. Het is niet helemaal duidelijk hoe de aantallen deelnemers moeten worden geteld. Travaglino ([1893]): 171 zegt daarover: de prijzen [voor de wedstrijd van 2 (3?) augustus tot en 4 september] [...] 'waren bij den aanvang 10 in getal; bepaald was echter dat bij elk nieuw honderdtal kaarten boven de 1500 genomen een nieuwe prijs hieraan zouden worden toegevoegd en de deelname in dezen wedstrijd bleek in de loop van deze maand zoo groot te zijn dat het aantal prijzen tot 27 steeg.' Ik maak daaruit

op dat er 3.200 maal een wedstrijdkaart werd gekocht en dat per 100 kaarten één prijs beschikbaar werd gesteld. Dat betekent nog niet dat het om net zoveel verschillende personen ging: sommigen (maar hoeveel?) zullen in dezelfde serie van 100 meer dan één keer een gokje hebben gewaagd. Ik heb daarover Bertus Bultman, voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Kegel Bond, geraadpleegd. Het lijkt hem verantwoord ervan uit te gaan dat de kegelaars gemiddeld twee kaarten hebben gekocht. Dat zou dus betekenen dat de door mij opgegeven getallen van ± 3.200, ± 800 en ± 1.200 door twee moeten worden gedeeld.

Daarmee zou het aantal kegelaars vanaf 2 (3?) augustus nog altijd op het enorme aantal van ± 2.600 komen.

Kegelen was rond de voorlaatste eeuwwisseling een bijzonder populair vermaak. De maar liefst 9 'bonden' en, als ik goed heb geturfd, 689! verenigingen, telden ongeveer 6.000 leden. Er heeft rond 1900 een dicht netwerk van kleine verenigingen over grote delen van Nederland bestaan. Sommige verenigingen hadden alleen maar vrouwelijke leden, bijvoorbeeld de

'Dameskegelclub' te Abcoude.^{xxvii}

Het is daarom ook niet zo verrassend dat er bij de wedstrijden van 2(3?) augustus tot en met 4 september en van 12 tot en met 30 september een aparte damescategorie werd ingesteld. De eerste keer konden de dames 'uit de hand geborduurde zakdoeken' winnen, terwijl het de tweede keer om een broche ging (Travaglino ([1893]): 172, 174).

Onderdeel	datum(s)	aantal deeln. (i(ndiv)/ t(eams))	nat.	intern.
Cricket	zo. 7-8	2(x11) ^t	+	-
idem	zo. 18-9	2(x11) ^t	+	-

De bedoeling was om in de zomer een wedstrijd met een Engels elftal te houden, maar dat kon om organisatorische redenen niet doorgaan (Travaglino ([1893]): 199).

Tennis	ma. 8/10-8	10-tallen ^{it}	-	+
--------	------------	-------------------------	---	---

(h. single, double,
d. idem,
d./h. gemixed)

Het was niet goed mogelijk de aantallen spelers per categorie in te delen (heren, dames, individueel, teams). Behalve bij het kegelen kwamen ook bij het tennis vrouwen in actie.

Schermen	za. 13/14-8	10-tallen ⁱ	+	-
idem	za. 13/14-8	10-tallen ⁱ	-	+
idem	zo. 14-8	5-10? ^t	+	-
Wielrijden (figuurrijden)	za. 13-8	2 ^t	+	-
idem (kunstrijden)	za. 13(14?)-8	3 ⁱ	-	+

Uit het *Journal Officiel* [...] van 16 augustus 1892 (p. 4) valt af te leiden dat het bij het figuurrijden in totaal om 17 deelnemers ging

Onderdeel	datum(s)	aantal deeln. (i(ndiv)/ t(eams))	nat.	intern.
Kaatsen	zo. 11-9	6(x3) ^t	+	-
De kaatsers kwamen uit Friesland (4 teams) en Zuid-Holland (2 teams).				
Schieten (handboog)	zo. 18-9	17(x plm. 3?) ^t	+	-
idem	zo. 18-9	10-tallen(?) ⁱ	+	-
Voetbal	zo. 25-9	2(x11) ^t	+	-

De bedoeling was 'een Fransch elftal over te halen in dezen voetbalwedstrijd mede te dingen', maar dat ging niet door 'daar de Franschen zich slechts voor een Rugbyvoetbalwedstrijd beschikbaar wenschten te stellen, en de Nederlandsche bond vasthield aan zijn principe om alleen het Association-football toe te laten' (Travaglino ([1893]): 204).

Onderdeel	datum(s)	aantal deeln.	nat.	intern.
Atletiek	zo. 25-9			
100 m hardlopen		15 ⁱ	+	-
werpen cricketbal		?	+	-
350 m hardlopen		?	+	-
402¼ m hardlopen		?	+	-
110 m hindernissen		11 ⁱ	+	-
804½ m hardlopen		6(?) ⁱ	-	+
1609 m hardlopen met handicap		17 ⁱ	+	-
verspringen		13 ⁱ	+	-
100 m hardlopen		?	+	-
polsstokspringen		3 ⁱ	+	-
402¼ m hardlopen (‘troostwedstrijd’)		?	+	-

Het Uitvoerend Comité wilde alle onderdelen internationaal openstellen, maar er meldde zich maar één buitenlander, voor één onderdeel, namelijk de 804½ m hardlopen (Travaglino ([1893]): 205).

Volgens Jan Feith (red.) ([1900]): 173, werd er nog een atletiekwedstrijd georganiseerd: ‘De sporttentoonstelling, te Scheveningen gehouden, organiseerde onder Bondscontrole op 2 Oct. wedstrijden, waarbij [P.] Calkoen de 100 M. wint in 11 3/5 sec.’

Onderdeel	datum(s)	aantal deeln.	nat.	intern.
Schaken (met levende figuren)	do. 29/30-9 en zo. 2-10	7 ⁱ	+	-
idem	zo. 2-10	11 ⁱ	+	-

Scheveningen had met het uit Engeland overgenomen schaken met levende figuren een primeur in Nederland (Travaglino ([1893]): 209).

Herinneringsmedaille t.g.v. de ISVP. Op de medaille zijn rondom het Haagse wapenschild zowel attributen van traditionele vermaken (bijvoorbeeld jacht, paardensport en visserij) als moderne sporten (bijvoorbeeld cricket, tennis en schermen) te zien. Collectie: Pieter Breuker

Commentaar

Het programma omvatte 15 verschillende onderdelen: kolven, biljarten, duivenwedvlucht, zeilen, schoonspringen paarden, kegelen, cricket, tennis, schermen, wielrijden, kaatsen, handboogschieten, voetbal, atletiek en schaken. Het is van belang om te weten in hoeverre dat aanspraak kan maken op een zekere mate van volledigheid. Een goede graadmeter daarvoor is een vergelijking van de onderdelen van de ISVP met als compleet bedoelde nationale sportoverzichten van rond 1900 en met de nationale sportmanifestatie ter gelegenheid van de troonsbestijging van Koningin Wilhelmina in 1898. Daarbij presenteerde zich de gehele Nederlandse sportwereld. Bij de overzichten gaat het om: Jan Feith (red.). *Het boek der sporten*. Amsterdam, z.j.

[1900] en: Jan Feith (red.). *Sportboek voor 1904*. Baarn, 1904. Feith beklagt zich er trouwens in de laatstgenoemde publicatie over dat die niet volledig is door onvoldoende medewerking van de sportorganisaties ('Voorwoord', [1-2]). Dat mag waar zijn, toch geven zijn beide publicaties een betrouwbaar beeld van de stand van zaken betreffende de breedte van de sportwereld rond 1900. Relevante informatie over de nationale sportmanifestatie is te vinden in: *Officiëel Gedenkboek van de feestelijke ontvangst en de inhuldiging van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria binnen Amsterdam in 1898*. Amsterdam, z.j. [1898], pp. 434-437, 353-357 en op: <http://www.koninklijkhuis.nl> onder de knop 'nationale sportmanifestatie'. Vergelijking leidt tot het volgende overzicht:

b. Alfabetisch overzicht van sporten in 1892, 1898, 1900 en 1904

	1892 (wedst.)	1898 (7/22-9) ¹	1900 (boek) ²	1904 (boek)
atletiek (hardlopen, springen, gewichtheffen, touwtrekken)	+ ³	+ ⁴	+	+
automobielsport	-	-	+	+
beugelen ⁵	-	-	+	-
biljarten	+	-	-	-
boksen	-	+	+	-
cricket	+	+	+	+
duiven	+	+	-	-
golf	-	+	+	+
gymnastiek	-	+	-	+
hockey en bandy	-	+	+	+
honden ⁶	-	+	+	+
jacht	-	+	+	+
kaatsen	+	+	+	+
kegelen	+	+	+	+
kolven	+	+	+	+
korfbal	-	-	-	+
krachtsport ⁷	-	-	+	-
lawntennis	+	+	+	+
paarden	+	+	+	+
roeien	-	+	+	+
schaatsenrijden	-	+	+	+
schaken	+	-	-	-
schermen	+	+	+	+
schieten ⁸	+	+	+	+
vissen	-	+	+	-
voetbal	+	+	+	+ ⁹
wielrijden	+	+	+	+
zeilen	+	+	+	+
zwemmen	-	+	+	+
Totaal (van de 29):	15	23	24	22

Aantekeningen:

1. De gegevens betreffen een combinatie van twee sportmanifestaties ter gelegenheid van de troonsbestijging van Koningin Wilhelmina. De belangrijkste is de landelijke sportoptocht d.d. 22 september 1892 van de gehele Nederlandse sportwereld op Clingendael als onderdeel van de inhuldigingsfeesten. Naast en na de optocht waren er nog korte demonstraties van wielrijders (figuurrijden), schermers, militairen, schutters, gymnasten, hardlopers en jagers (met hun honden) en ook korte demonstratiewedstrijden op het gebied van boksen, voetballen en paardensport. Tijdens de Volksfeesten van 7 september 1892 te Amsterdam waren er een duivenwedvlucht, 'volkswedstrijden' (naast hardlopen, hoogspringen en verspringen nog mastklimmen, enteren, wagenkruien en tonkruien) en een gymnastiekuitvoering.
2. Feith (1900): 147-149) noemt ook nog 'jongenssport' (met onder meer hoepelen, tolleren, knikkeren en vliegeren), maar dat onderdeel past uiteraard niet in dit overzicht.
3. Zoals we hiervoor hebben gezien, bestond het onderdeel atletiek op de ISVP uit hardloopnummers, verspringen, polsstokspringen enwerpen met de cricketbal.
4. Dat wil zeggen hardlopen, hoogspringen en verspringen.
5. Beugelen, vooral in Zuid-Nederland beoefend, is een behendigheidsspel, waarbij met een houten schopje een bal door een ijzeren ring (de beugel) moet worden gespeeld.
6. Bij honden gaat het om uiteenlopende zaken als fokken, jacht en 'wedlopen' (met windhonden).
7. Het betreft gewichtheffen en worstelen.
8. Op de ISVP gaat het alleen om handboogschieten, in de andere kolommen ook om het schieten met geweer.
9. Voetbal wordt in Feith (red.) ([1900]): 233) betiteld als 'athletieke sport'.

c. Toelichting en commentaar

c.1. Aantal sporten

Het belang van de ISVP kan uiteraard in belangrijke mate worden afgemeten aan het aantal gerepresenteerde sporten, zowel op de tentoonstelling zelf als in het wedstrijdprogramma. De conclusie kan zijn dat van de vier bronnen de ISVP het kleinst aantal sporten vertegenwoordigt, namelijk 15 van de 29. Nu is er reden om

die op het eerste oog magere uitkomst te relativiseren. Allereerst bracht de opzet van de organisatie met zich mee dat een aantal sporten niet kon worden beoefend. Het Uitvoerend Comité had, zoals we hebben gezien, voor compacte (zomer)spelen gekozen, zoveel mogelijk op één lokatie. Dat betekende dat de automobielsport (die in 1892 overigens nog in de kinderschoenen stond), golf (ook nieuw), hockey en bandy (idem)^{xxviii}, honden, jacht, roeien, schaatsenrijden, vissen en zwemmen niet in aanmerking kwamen. De voorzieningen daarvoor ontbraken op de wedstrijdlokatie. Verder viel uiteraard korfbal af omdat die sport in 1892 nog niet bestond. Krachtsport (gewichtheffen en worstelen) was in 1892 nog nauwelijks ontwikkeld. Het is ten slotte goed voorstelbaar dat de organisatie weinig belang hechtte aan het verouderde en sterk regionaal bepaalde beugelen. Zo zijn de 'echte' lacunes dus boksen en gymnastiek. Travaglino ([1893]) laat zich daar niet over uit, maar het zou heel goed kunnen dat ze ontbreken omdat het Uitvoerend Comité vaak wel heel laat met het organiseren van bepaalde sportonderdelen is begonnen. Een goed voorbeeld daarvan is het schaken: dat werd pas enkele dagen voor de wedstrijddata aangekondigd.^{xxix}

c.2. Datus en spreiding over de tentoonstellingsperiode

Meer dan de helft van de sportwedstrijden viel op de zondag, helemaal of deels. Dat was voor velen de enige vrije dag. Gemiddeld genomen trokken de zondagen ruim 2½ keer zoveel betalende bezoekers als de andere dagen.^{xxx} De wedstrijden waren redelijk verspreid over de hele tentoonstellingsperiode, al beginnen ze pas op 24 juni. Misschien had ook dat te maken met de late organisatie van de sportwedstrijden.

c.3. Aantallen deelnemers

Waar dat mogelijk was, heb ik het aantal deelnemers genoemd, op basis van individuen of van teams. Daarbij deden zich verschillende moeilijkheden voor. Regelmatig was helemaal niet duidelijk om hoeveel deelnemers het ging. Problemen leverden soms ook de omvang van teams op. Ten slotte heb ik ook meer dan eens een schatting moeten maken van de aantallen. Dat was zoals gezegd met name bij het kegelen een ingewikkelde kwestie. Met de nodige reserves levert een conservatieve schatting op dat het totale aantal deelnemers tussen de 4.500 en 5.000 moet zijn geweest. Een groot deel daarvan betrof de deelnemers aan het schoonrijden met paarden, de kolvers en vooral ook de kegelaars. Toch blijft ook daarzonder het aantal spor-

ters nog aanzienlijk: ik schat het op ongeveer 400-500.

c.4. Internationaal

Het Uitvoerend Comité heeft, waar mogelijk, een internationaal aspect aan het wedstrijdprogramma willen geven. Dat blijkt niet alleen uit die onderdelen waarop ook werkelijk buitenlanders uitkwamen, het komt ook tot uiting in de bedoelingen die het Comité had met het uiteindelijk tegen haar zin uitsluitend nationaal verlopen cricket en voetbal. Al met al hadden, helemaal of deels, de volgende onderdelen een internationaal karakter: atletiek, biljarten, kegelen, paardensport, schermen, tennis, wielrijden en zeilen. Het totale aantal buitenlanders is moeilijk te schatten. Het gaat in ieder geval om tientallen.

Hoewel dat aantal op het eerste gezicht niet spectaculair lijkt, moet het belang daarvan niet worden onderschat. Veel bezoekers zullen op de ISVP voor het eerst met een bepaalde tak van sport kennis hebben gemaakt. Het bijzondere karakter daarvan werd uiteraard versterkt door buitenlandse deelnemers. De tenniswedstrijden tijdens de ISVP gelden als het begin van de internationale tenniscontacten van Nederland.^{xxx} De ISVP zal zeker hebben bijgedragen tot het leggen van internationale contacten. Ik kom daar nog op terug.

Er bestaat jammergenoeg weinig aanvullende informatie over de herkomst van de buitenlanders. Zo geeft Travaglini ([1893]) lang niet altijd aan waar de buitenlandse deelnemers vandaan kwamen en voor de uitslagen, als hij die al vermeldt, geldt hetzelfde. Ook in de door mij geraadpleegde kranten is weinig te vinden, maar nader onderzoek zou misschien nog wat kunnen opleveren.^{xxxii} Ik kom voorlopig tot het volgende (dus onvolledige) overzichtje van uitsluitend prijswinnaars, alfabetisch gerangschikt naar sportdiscipline.

Sportdiscipline	Vertegenwoordiger(s) van in ieder geval
Atletiek	Duitsland
Biljarten	België
Schermen	België
Paarden (schoonrijden)	Duitsland, Groot-Brittannië, Oostenrijk
Tennis	V.S. van Amerika, Groot-Brittannië
Wielrijden	Denemarken
Zeilen	Groot-Brittannië ^{xxxiii}

De buitenlandse prijswinnaars kwamen dus (op zijn minst) uit zeven landen: België, Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, Groot-Brittannië, Denemarken en de V.S. van Amerika. Het lijkt waarschijnlijk dat er meer landen bij de wedstrijden waren betrokken. Zo was ook Frankrijk vertegenwoordigd onder de inschrijvingen van paarden die meededen aan het schoonrijden.^{xxxiv}

c.5. Nationaal

Het Uitvoerend Comité had niet alleen maar oog voor de internationale dimensie van sport. Ze nam ook heel bewust 'typisch Nederlandse' sporten in het programma op. De keuze daarvoor motiveert ze het duidelijkst in het verslag over het kaatsen. 'Zooals uit de vorige verslagen blijkt, bestond steeds bij het Uitvoerend Comité der tentoonstelling de overtuiging dat het op zijn weg lag zooveel mogelijk de vaderlandsche sport in eere te houden, en er voor te waken, dat bij de reeks van wedstrijden, die elkander op zijn terreinen voortdurend afwisselden, de wedstrijden in de nationale sportspelen niet ontbraken. Bovendien had het Comité reeds sinds het begin de ondervinding opgedaan, dat dit streven bij het publiek de grootste waardering ondervond, en de groote belangstelling bij de wedstrijden in het oud-Hollandsch kolfspel strekten hiervan tot bewijs [...].

Het kaatsspel is een oud-Hollandsch volksspel, dat zoowel in Friesland als in Holland, hoewel volgens eenigszins verschillende reglementen beoefend wordt. En juist in dit opzicht was de wedstrijd door de Scheveningsche Tentoonstelling uitgeschreven voor de beoefenaars van dit spel van zoo groot belang.^{xxxv} Naast het kaatsen en het kolven, dat eerder al expliciet 'dit bij uitstek vaderlandsch spel' wordt genoemd^{xxxvi}, geldt verder nog het handboogschieten als typisch nationaal: 'Ook deze tak van sport, bijna uitsluitend in Nederland beoefend, mocht onder de door de Sporttentoonstelling te Scheveningen uitgeschreven wedstrijden niet ontbreken.'^{xxxvii}

c.6. Breed wedstrijdprogramma

Het Uitvoerend Comité gaf de ruimte aan sport in brede zin. Er was, gezien de internationale opzet, vanzelfsprekend plaats voor moderne, meest uit Engeland geïmporteerde sporten als cricket, tennis en voetbal. Die hadden, zeker in 1892, voor velen nog het aureool van het nieuwe. Een echte nouveauté was het eveneens uit Engeland overgenomen schaken met levende figuren. De organisatie had de publieke belangstelling daarvoor goed ingeschat: die was groot genoeg

gebleken 'om op Zondagavond den 2ⁿ October met eene laatste voorstelling van dezen aard de Scheveningsche Tentoonstelling op eene waardige wijze af te sluiten.'^{xxxviii} Daarnaast was er dus plaats voor 'vaderlandsche sport': kaatsen, kegelen en handboogschieten. Het Uitvoerend Comité voelde dat als een ereplicht. Tegelijkertijd gaf ze daarmee die 'sportspelen' een nationaal en zelfs internationaal podium.^{xxxix} Dat haar streven weinig effect heeft gehad op de verbreding van de oude, traditionele vormen, is een ander verhaal.^{xl}

Het wedstrijdprogramma kan, in samenhang met de tegenstelling moderne sporten – vaderlandse spelen, nog op een andere wijze als breed worden opgevat. Het bevatte zowel disciplines voor de maatschappelijke bovenlaag als voor 'het volk'. Voorbeelden van het laatste zijn kaatsen, kolven en kegelen, van het eerste, naast bijvoorbeeld cricket, tennis en (toen ook nog) voetbal, zeilen. Dat blijkt voor wat betreft het zeilen niet alleen uit het kleine aantal deelnemers, 11, maar ook uit de hoogte van het inschrijfgeld: dat bedroeg 25 gulden (of £ 2:2:0).^{xl} Daarvoor moest een handarbeider zeker drie weken werken.

Ten slotte is het gebodene ook breed in de zin van fysieke spelen (de hiervoor genoemde) in combinatie met diersporten (wedvlucht duiven en paardensport) en een denksport (schaken). De afsluitende conclusie kan zijn, dat, even afgezien van de beperkingen die de wedstrijdlokatie met zich meebracht, het programma een vrijwel volledige uitvoering bracht van wat rond 1900 onder het begrip 'sport' viel.

4. Effecten van de tentoonstelling op sport en sportbeoefening

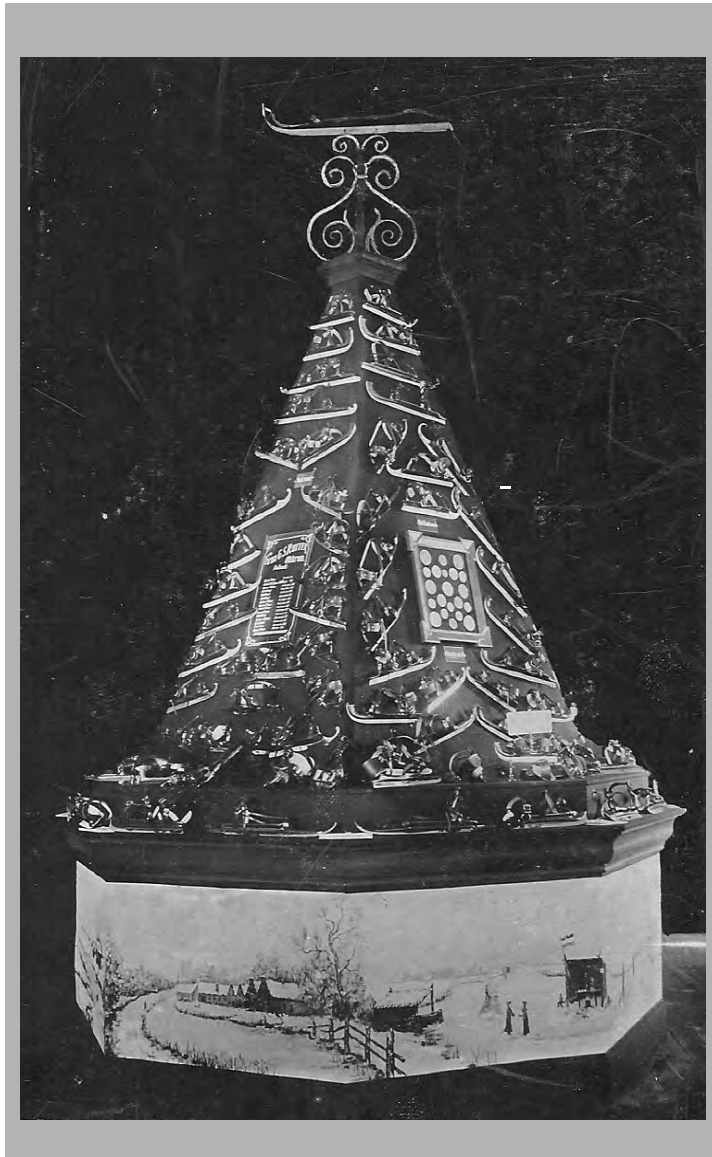
Travaglino ([1893]) gaat aan het eind van zijn officiële verslag, in het hoofdstukje 'De gunstige gevolgen der Tentoonstelling', ook in op de consequenties van de ISVP voor sportbeoefening. 'Voorzeker is ook door de Tentoonstelling bij vele Hollandsche jongelieden de beoefening van Sport aangewakkerd geworden, waartoe de verschillende wedstrijden het hunne hebben bijgedragen. Zelfs aan de verouderde sportspelen, als kaats, handboogschieten, kolven enz. is veel meer bekendheid gegeven; bij vele bestonden deze spelen slechts in naam en nu door de gehouden wedstrijden heeft men deze spelen kunnen zien en leeren waardeeren.'^{xlii} Nu is die uitspraak nogal algemeen en ze wordt bovendien niet onderbouwd door concrete feiten. Toch heeft Travaglino ongetwijfeld gelijk. Er zijn tal

van feiten die wijzen op een grote impact van de ISVP op sport en sportbeoefening. Om dat te laten zien, bespreek ik eerst de concrete vermeldingen in de beide eerder genoemde boeken van Feith over de effecten van de ISVP. Die plaats ik vervolgens in een breder kader, aan de hand van vooral kwantitatieve gegevens over de ISVP.

In Feith (red.) ([1900]) wordt de ISVP driemaal vermeld. Het minst indicatief is deze, in een ander verband al eerder genoemde, mededeling in Feiths hoofdstuk over atletiek: 'De sporttentoonstelling, te Scheveningen gehouden, organiseerde onder Bondscontrole op 2 Oct. Wedstrijden, waarbij Calkoen de 100 M. wint in 11 3/5 sec.'^{xliii} Van meer gewicht is deze uitspraak in het hoofdstuk over lawn-tennis: 'Het jaar 1892, dat tengevolge van de te Scheveningen gehouden Internationale Sport-Visscherij en Paarden-Tentoonstelling zulk een gunstig jaar is geweest voor alle takken van sport, kan dus ook met eere genoemd worden in deeze aantekeningen over het Lawn-Tennis.'^{xliv} Het gunstige effect wordt nadrukkelijk bevestigd in Feith (red.) (1904)^{xlv}: 'De groote beoefening van het spel [lawn-tennis] in ons land dagteekent van een tiental jaren geleden na de voor het geheele sportleven in ons land zoo belangrijke "Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling."' We hebben hiervoor al gezien dat de ISVP voor het lawn-tennis het begin van de internationale contacten betekende. Dat brengt me op de derde vermelding in Feith (red.) ([1900])^{xlvi}: tijdens de ISVP werd te Scheveningen de I(nternational) S(kating) U(nion) opgericht. De deelnemende landen waren Nederland, Duitsland, Oostenrijk, Hongarije, Groot-Brittannië en Zweden.^{xlvii} Er werden belangrijke besluiten genomen, die nog steeds gelden, bijvoorbeeld de invoering van de meter i.p.v. de mijl als meeteenheid en het instellen van een WK over vier afstanden: 500, 1.500, 5.000 en 10.000 m. De eerste voorzitter van de ISU werd Pim Mulier.^{xlviii}

Een belangrijk middel om bekendheid te geven aan de ISVP was uiteraard publiciteit. Ik noem een aantal gegevens. Op 26 maart 1892 richtte het Uitvoerend Comité een verzoek aan de hoofdredactie van 17 landelijke en regionale kranten en aan de redactie van het sporttijdschrift *De Nederlandsche Sport* (1882) tot de oprichting van een perscomité.^{xlix} Die wens werd ingewilligd en zo kwam de ISVP vaak in het nieuws, zowel in landelijke als in regionale kranten. Bovendien had de ISVP zijn eigen medium in de vorm van het *Journal Officiel de l'Exposition Internationale de Sport, de*

Pêche et de Chevaux.¹ Daarin verschenen ook regelmatig advertenties van de ISVP, net als in andere kranten, bijvoorbeeld de *Leeuwarder Courant*. Bekendheid aan de tentoonstelling gaven ook de al eerder genoemde drie catalogi: de algemene catalogus en verder de beschrijvingen van de inzending van Koningin Emma en van de paardententoonstelling. Halverwege de ISVP verschenen nog twee belangrijke boekpublicaties: *Herinneringen aan de Internationale Sport-tentoonstelling te Scheveningen Juni-October 1892*. Redactie Geïllustreerde Bladen. Amsterdam, z.j. [1892] en Harold Hickman. *John Bull at the Exhibition the Hague*

De inzending van 'schaatsenmakerij' G.S. Ruiter te Akkrum. Collectie: Schaatsmuseum Hindeloopen

and Scheveningen. The Hague, z.j. [1892].^{li} Het laatste boekje werd ook in het Nederlands en Frans uitgegeven. Van belang was ook nog Muliers vijfdelige tijdschriftpublicatie 'Iets over sport en over de Sporttentoonstelling te Scheveningen', die deels tijdens de ISVP uitkwam.^{lii} Onduidelijk is de verschijningsdatum van de *Souvenir de Schéveninque et de l'Exposition Internationale de Sport, de Pêche et de Chevaux*. Juin-Septembre 1892. Bevatten andere publicaties soms hooguit enkele tekeningen van de ISVP, de *Souvenir de Schéveninque [...]* geeft een negental (fraaie) foto's, al betreffen die jammergenoeg alleen maar de tentoonstelling.^{liii} Na afloop kreeg de ISVP vooral nog publiciteit door Travaglino's *Verslag [...]*. De afsluitende conclusie kan zijn dat de ISVP veel publiciteit heeft gegenereerd. Die moet vanzelfsprekend invloed hebben gehad op het verder bekendmaken van sport en tegelijk ook op de feitelijke sportbeoefening in Nederland.

In dit verband wijs ik ook nog eens op de hoge bezoekersaantallen (ongeveer 600.000 in totaal), de over het algemeen goed bezochte sportwedstrijden, waarvan Travaglino herhaaldelijk getuigt^{liv}, en op het grote aantal exposanten (ongeveer 1.500) van sportbenodigdheden. In het kader van de internationale opzet daarvan constateert Pim Mulier: 'de tentoonstelling [is] allicht voor ons land nuttig en leerrijk geweest. Door vergelijking [met het door buitenlanders] tentoongestelde] slechts leert men eigen kracht naar waarde te schatten.'^{lv} Ook Hickman signaleert het vernieuwende karakter van de tentoonstelling: 'Perry & Co, the wellknown English, American and Continental firm [,] display a large variety of cricket, lawn-tennis and other sporting games. They are anxious to introduce the game of Golf into Holland, at least the representative drew several times our particular attention to that game and the Slazenger goods.'^{lvi} Het geheel overziend, lijkt het me duidelijk dat de ISVP voor Nederland van groot belang is geweest voor het verder bekendmaken van sport, voor de materiaalontwikkeling en de sportbeoefening. Eén aspect verdient daarbij nog apart aandacht: de internationalisering van sport.

5. Nog eens internationale aspecten

De internationale aspecten van de ISVP droegen in belangrijke mate bij aan het belang van de manifestatie. Nederlanders en buitenlanders kwamen over en weer in contact met elkaars exposanten, officiële vertegenwoordigers en sportmensen, waarbij ze zo zorgden voor verdere bekendheid en verspreiding van sport

c.a. Hiervoor is internationalisering aan de orde geweest met betrekking tot de officiële voertaal (het Frans), de exposanten van de algemene tentoonstelling (met daarnaast nog nationale afdelingen voor België, Frankrijk, Oostenrijk en Noorwegen) en die van de paardententoonstelling, de deelnemers aan de wedstrijden, de oprichting van de ISU en de media (met publicaties in het Frans en Engels).

Over de bezoekers en de exposanten is nog wat meer te vertellen. Helaas bestaan er geen concrete gegevens over aantallen buitenlandse bezoekers aan de ISVP. Een aanwijzing is te vinden in de mededeling dat het aantal buitenlandse bezoekers aan Scheveningen in 1892 48.691 bedroeg, ongeveer 4.000 meer dan het jaar ervoor.^{lvii} Die hebben natuurlijk niet allemaal de ISVP bezocht, maar ze kunnen er moeilijk helemaal aan voorbijgegaan zijn: de gebouwen stonden op de plaats van het huidige Circustheater, tegenover het Kurhaus. Het aantal buitenlanders had overigens nog aanzienlijk groter kunnen zijn als de tentoonstelling aan het begin geen last had gehad van een typhus- en in september van een cholera-epidemie. Vooral de laatste heeft 'een ongelooflijk groot nadeel aan het vreemdelingen bezoek te Scheveningen' berokkend.^{lviii}

Wat de exposanten betreft, concludeert Travaglini: 'Vele Nederlandsche huizen hebben tengevolge dezer Tentoonstelling nieuwe verbindingen met buitenlandsche fabrikanten aangeknoopt'.^{lix} Om de deelname van buitenlandse exposanten te bevorderen en de zaken ter plekke zo goed mogelijk te regelen, werden er 'buitenlandsche Commissien geconstitueerd' voor: Engeland, Frankrijk, Duitsland (met meer dan 100 leden), België, Oostenrijk en Hongarije, Spanje, Noorwegen en, ten slotte, Zweden.^{lx}

Het internationale karakter uitte zich ook nog op een tot nu toe niet besproken wijze. De ISVP was (grotendeels) een verkooptentoonstelling, waarop binnen elke groep en klasse de tentoongestelde objecten konden worden bekroond. Dat is op grote schaal gebeurd: er zijn honderden prijzen uitgereikt.^{lxi} De beoordeling was in handen van een internationale jury, met vertegenwoordigers uit Nederland, België, Frankrijk, Oostenrijk en Duitsland.^{lxii} Ook de paardententoonstelling kende een internationale jury'.^{lxiii}

Bezoekers van de tentoonstelling kwamen op grote schaal in contact met 'het vreemde'. Zo schetst de *Leeuwarder Courant* een levendig beeld van de internationale paardententoonstelling: 'Wanneer men de terreinen opkomt, is de aanblik allervrolijkst. Aan alle zijden bewegen zich drukke mensen, rennende paar-

den, geagiteerde paardenknechts, luid pratende eigenaars, ernstige juryleden en rinkelende huzaren-officieren. Op honderden palen wapperen lustig en wild de vlaggen en wimpels; hier schreeuwen de Belgische *maquignons* [paardenhandelaren] met vreemde keelgeluiden, om hunne dieren harder en mooier voor de jury te doen draven'.^{lxiv} De hele tentoonstelling ademde een internationale sfeer, met producten en standhouders uit een groot aantal landen. De bezoekers zullen met extra aandacht hebben gekeken naar de prestaties van de buitenlandse deelnemers aan de sportwedstrijden. Zullen ze de zegevierende Brusselaar R. Glorieux (!) de prijs van f 300,- (of een kunstvoorwerp van dezelfde waarde) hebben gegund bij het biljarten^{lxv}, waren ze blij met de overwinning van de Hamburger Rudolf Stamer op de 804½ m hardlopen, die overigens met een 'eerebeker' tevreden moest zijn^{lxvi}, erkenden ze de klasse van de Londense zeiler A.D. Clarke, die met zijn boot *Rêverie* de eerste prijs opstreek bij het zeilen, een zilveren bokaal ter waarde van maar liefst f 1.000,-?^{lxvii} Wie over geld en tijd beschikte - in 1892 nog sterk aan elkaar verbonden - moet een boeiende sportzomer hebben gehad.

6. Besluit

De ISVP markeert in verschillende opzichten een historisch moment in de Nederlandse sportgeschiedenis. Het ging om een ongekend grootschalige sportmanifestatie, als een cluster van tentoonstellingen én als een reeks van sportwedstrijden. Ook bijzonder was de combinatie van oude, inheemse vermaken en moderne, meeste Engelse sporten. De ISVP heeft zeker bijgedragen aan een verdere bekendmaking en acceptatie van die moderne sporten. Van groot belang ook was het internationale karakter van de ISVP. Het zou nog 36 jaar duren voordat Nederland voor het eerst een nu nog algemeen bekend internationaal sportevenement organiseerde: de Olympische Spelen van 1928 in Amsterdam (wie waarde hecht aan kabbalistiek, moet worden getroffen door de jaartallen 1892 – 1928). Natuurlijk, de Spelen hadden een grotere omvang en impact, maar een vergelijking met de ISVP is niet helemaal uit de lucht gegrepen. Ik baseer me voor de gegevens van 1928 op de kerncijfers van Ton Bijkerk.^{lxviii}

	ISVP 1892	O.S. 1928
Duur:	24 juni t/m 2 oktober	17 mei t/m 12 augustus
Aantal deelnemers:		
mannen:	4.500-5.000?	2.595
vrouwen	100-200?	274
Aantal deelnemende landen:	rond de 10?	46
Aantal beoefende sporten:	15	16
Aantal sportonderdelen:	43 ^{lxi}	109 (waarbij 13 'kunst')
Aantal betalende toeschouwers:	± 600.000	665.699

Zoals hiervoor beredeneerd, worden de deelnamecijfers van 1892 voor de mannen flink beïnvloed door de onderdelen paardensport (ruim 250), kolven (± 1.350) en vooral kegelen (wellicht bijna 3.000) en voor de vrouwen door het kegelen (waarschijnlijk tussen de 100 en 200). Zonder die onderdelen schat ik het aantal mannelijke deelnemers op 400-500, het aantal vrouwelijke op misschien 10 (tennis). Wat de aantallen toeschouwers betreft, gaat het om wedstrijden én tentoonstelling (met bovendien vele dubbeltellingen én met de bezoeken van aandeelhouders, exposanten, officials e.d. meegerekend). Ondanks die relativerende kanttekeningen is het belang van het wedstrijdprogramma van 1892 evident. Dat telde 15 verschillende disciplines, waarbij in ieder geval 8 ook buitenlandse deelnemers trokken. Het belang wordt, het zij nog één keer gezegd, in hoge mate versterkt door het internationale karakter van de eigenlijke tentoonstelling. Nederland maakte niet in 1928, maar al 36 jaar eerder kennis met de nationale en internationale sportwereld.^{lxx} Tegen de achtergrond van een krappe voorbereidingsperiode en een wereld waarin de (moderne) sport en sportorganisatie nog in hun kinderschoenen stonden, had het Uitvoerend Comité daarmee een knappe prestatie geleverd.

¹ De auteur is verbonden aan de afdeling Historische Kinesiologie en Sportgeschiedenis van de KULeuven.
e-mail:
Pieter.Breuker@faber.kuleuven.be; p.breuker@rug.nl

Literatuur

- Adriani Engels, M.J. ([1960]). *Honderd jaar sport [...]*. Amsterdam.
- Bijkerk, Ton (2008). *Olympisch Oranje. Van Athene 1896 tot Beijing 2008*. Baarn.
- Bollerman, Theo. *Gravel & Gras. Witte tenniskleding verplicht. Heden en Verleden van de Tennisparken, de Clubs en de Mensen in Den Haag en Omstreken* ([2003]). Den Haag.
- Breuker, Pieter (2008). 'Sport' in het Nederlands. Introductie en acceptatie van woord en activiteit in Nederland (1840-1900). In: *Sportimonium* [speciaalnummer voor Roland Renson], jrg. 28 (2008), 3-4: 67-79.
- Breuker, Pieter (2010). 'Skeveningen 1892: it keatsen op de eerste grutte nasjonale en ynternasjonale sportmanifestaasje'. In: *De Keatsfreon*, jrg. 19 (2010), 22-30.
- Catalogue Officiel de l'Exposition Internationale de Sport, de Pêche et de Chevaux à Scheveningen Juin – 1892 – Octobre ([april/mei 1892]). Rotterdam.
- Catalogus Internationale Paardententoonstelling 22-30 Juli 1892*. ([april/mei 1892]). Rotterdam.
- Feith, Jan (red.) ([1900]). *Het boek der sporten*. Amsterdam.
- Feith, Jan (red.) (1904). *Sportboek voor 1904*. Baarn.
- Franceschi Neto Wacker, Marcia De en Christian Wacker (2010). *Brazil goes Olympic. Historical Fragments from Brazil and the Olympic Movement until 1936*. Kassel.
- Geïllustreerde Catalogus van Diploma's, Kunstvoorwerpen, Boek-, Plaatwerken en Schilderijen behorende aan Hare Majesteit de Koningin* (1892). Rotterdam.
- Gouw, Jan ter (1871). *De volksvermaken*. Haarlem.
- Hickman, Harold [ps. voor Johan Hekkema] (1892). The Hague.
- Journal officiel de l'exposition internationale de sport, pêche et de chevaux* (1892).
- Laer J.Czn, G.W.A. van ([1932]). *Gedenkboek van den Koninklijken Nederlandschen Schaatsenrijdersbond bij het vijftig jarig bestaan 1882 – 1932*. Amsterdam.
- Mulier, Willem (1892). 'Iets over sport en over de Sporttentoonstelling te Scheveningen'. In: *Eigen Haard*, jrg. 18 [1892]: 459-462; 566-569; 632-633; 668-670; 699-701.
- Officiëel Gedenkboek van de feestelijke ontvangst en de inhuldiging van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria binnen Amsterdam in 1898* ([1898]). Amsterdam.
- Redactie Geïllustreerde Bladen ([1892]). *Herinneringen aan de Internationale Sporttentoonstelling te Scheveningen Juni-October 1892*. Amsterdam.
- Souvenir de Schéveninque et de l'Exposition Internationale de Sport, de Pêche et de Chevaux. Juin-Septembre 1892* ([1892]). Z.p.
- Travaglino, Wijbrandus ([1893]). *Verlag der Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling te Scheveningen van 1 Juni tot 2 October 1892*. Z.p.
- Voort, Jan P. van de (2010). *De Renaissance van de visserij. De Nederlandse deelname aan nationale en internationale visserijtentoonstellingen 1861-1907*. Zutphen.
- Wijfjes, Huub (2004). *Journalistiek in Nederland. Beroep, cultuur en organisatie 1850-2000*. Amsterdam.

Digitale archieven

Het nieuws van den dag (via: <http://www.kranten.kb.nl>)
Goessche Courant (idem)
Leeuwarder Courant (via <http://www.dekrantvantoen.nl>)
Nieuwe Rotterdamsche Courant
 (via: <http://www.kranten.kb.nl>)
The Times (via <http://www.rug.nl> > Catalogi & Bestanden > Times Digital Archive)

<http://www.koninklijkhuis.nl> (zoekterm: 'nationale sportmanifestatie')
<http://wikipedia.nl> (zoekterm: 'wereldtentoonstelling')
<http://www.Tennismuseum.NL> (zoekterm: 'internationaal')

Noten

ⁱ Deze gegevens berusten op: Travaglini ([1893]).
ⁱⁱ De officiële catalogus vermeldt 1.404 exposanten, maar daar is na het verschijnen ervan nog een aantal bij gekomen. Zie: *Catalogue Officiel [...]* ([april/mei 1892]).
ⁱⁱⁱ Van die expositie verscheen een aparte inventarisatie, namelijk: *Catalogus Internationale Paardententoonstelling [...]* ([april/mei 1892]). Dat het inderdaad om een *internationale* tentoonstelling ging, blijkt uit de thuislanden van de inzenders: naast Nederland nog België, Luxemburg, Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië. De catalogus vermeldde van tientallen paarden dat ze te koop waren. Van sommige andere werd het dekgeld opgegeven. De Hollandse koopmansgeest verloochende zich niet.
^{iv} De *Leeuwarder Courant* van 21 september 1892 (p. 2) meldt dat er tot en met 18 september 563.057 bezoekers door de poortjes waren gegaan. In dat verband is het overigens goed te bedenken dat het daarbij, naast betalende bezoekers, ook ging om exposanten, aandeelhouders, officials en houders van abonnementen. Het aantal los gekochte kaartjes lag aanzienlijk lager: 199.072 (met daarnaast 1803 'couponboekjes' met 10 en 965 met 20 kaartjes). Zie: Travaglini ([1893]): 258.
^v 'De wereldtentoonstelling [...] is een typisch product van het optimisme dat midden 19^e eeuw gold ten aanzien van de vooruitgang in de wereld [...]. De wereldtentoonstelling groeide uit tot een groots evenement waar ieder land zijn trots kon presenteren [...]. De tentoonstellingen hadden in de eerste plaats ten doel het bevorderen van de internationale handelsbetrekkingen en het propageren van de eigen technische vooruitgang; de invloed die ervan is uitgegaan, is echter vaak het grootst geweest op het culturele vlak (beeldende kunst en architectuur).' (Wikipedia, zoekterm 'wereldtentoonstelling'). Franceschi Neto Wacker, Maria de en Christian Wacker (2010): 59-60 stellen onder meer: 'In the second half of the 19th century, World Expositions were the stages for internationalism. This was one of the reasons that Pierre de COUBERTIN sought contact to these events, where civilisation, progress, technical development and international cooperation were promoted. The philosophy of World

Expositions anticipated the later developed Olympic ideals [...].'
^{vi} Paardententoonstellingen waren overigens een betrekkelijk jong fenomeen. Jan ter Gouw, de eerste Nederlandse 'sporthistoricus', beschrijft ze in 1871 in de context van nieuwe ontwikkelingen. Zie: Gouw, ter (1871): 90-91.

^{vii} Zie *Goessche Courant*, 10 maart 1892.

^{viii} Zo is hij voor wat betreft de Nederlandse inzending nauw betrokken bij de Wereldtentoonstellingen van onder meer 1883 in Amsterdam, 1885 in Antwerpen en 1889 in Parijs, waarop hij 'already distinguished himself'. Zie: Hickman (1892): 78.

^{ix} Travaglini ([1893]): 5.

^x Idem: 15.

^{xi} Idem: 6.

^{xii} Zie voor meer informatie over de afdeling visserij: Voort, van de (2010): 81-92.

^{xiii} Het uitstel was noodzakelijk door de strenge winter van 1890-1891 (Travaglini ([1893]): 28).

^{xiv} Idem: 133-134 resp. 32.

^{xv} Dat verklaart ook waarom er ruimte was voor bijvoorbeeld aparte 'tijdelijke tentoonstellingen' over rozen en later nog over vruchten, onderwerpen die natuurlijk niets te maken hadden met de hoofdtentoonstelling.

^{xvi} *Het nieuws van den dag*, 2 juni 1892, p. 5. Zie ook het *Journal officiel [...]*, 1 juni 1892: [2-3], waar het doel in soortgelijke bewoordingen in het Frans is geformuleerd. Het *Journal officiel [...]* verscheen met zijn 120 nummers vrijwel dagelijks.

^{xvii} De afdeling 'Schoone Kunsten', het belangrijkste culturele onderdeel van de ISVP, was geen ongewoon element in een (grote) tentoonstelling. Die vormde voor een land een mooie gelegenheid de culturele rijkdom uit te stallen (zie ook noot 5). Op de Nederlandse afdeling van de verkooptentoonstelling hingen meesters als Mesdag en Israëls. Nederland had de grootste inzending, met 111 schilderijen, 40 aquarellen en 4 beelden. Daarna volgden Frankrijk (74, 13, 6), België (62, 20, 4), Duitsland (6, 4, 0) en Noorwegen (8, 0, 0). (Travaglini ([1893]): 106). Ook Groot-Brittannië had een belangrijke inzending, maar die was elders in de gebouwen ondergebracht.

^{xviii} Travaglini ([1893]): 21-27.

^{xix} *Catalogue Officiel [...]* ([april/mei 1892]): 4.

^{xx} Travaglini ([1893]): 100.

^{xxi} Idem: 102-103.

^{xxii} Zie: *Geïllustreerde Catalogus [...]* (1892). Deze bevat 546 doorlopende nummers.

^{xxiii} Travaglini ([1893]): 108. Het gaat voluit om Wilhelmina Frederika Anna Elisabeth Maria Marie (1841-1910), prinses van Oranje-Nassau, gehuwd met de prins Van Wied. Zij was een dochter van prins Frederik der Nederlanden en prinses Louise van Pruisen. Voor meer informatie: <http://wikipedia.nl>, zoekterm 'Marie van Oranje-Nassau (1841-1910)'.

^{xxiv} Soms was het verband met de hoofdthema's van de ISVP overigens wel heel ver te zoeken. Zo uit Harold Hickman kritiek op de stands met bijvoorbeeld zeep, advocaat, geconserveerd vlees, chocolade, puddingpoeder, koekjes en ondergoed, maar hij realiseert zich tegelijkertijd 'that the spaces must be let any-

how to cover expenses' (Hickman (1892): 48, 70-71).

xxv *Leeuwarder Courant*, 7 mei 1892, p. 2.

xxvi Travaglino ([1893]): 127.

xxvii Feith (red.) (1904): 91-139 resp. 91, 96.

xxviii Hockey en bandy werden toen nog als één sport opgevat: 'men heeft hier eigenlijk twee namen voor een en denzelfden sport, als hockey op het land, als bandy op het ijs gespeeld.' (Feith (red.) (1904): 65).

xxix Zo vermeldt de *Leeuwarder Courant* (die steeds uitvoerig over de ISVP heeft bericht) pas op 24 september (p. 2) dat er schaakwedstrijden met levende figuren zullen worden gehouden op 29 en 30 september en op 2 oktober.

xxx Travaglino ([1893]): 254-257.

xxxi Zie: Bollerman ([2003]): 78. Het tennistoernooi op de ISVP leidde tot contacten met België.

Zie: <http://www.Tennismuseum.NL>, onder de knop 'Internationaal'.

xxxii De kranten geven vooral de namen van Nederlandse winnaars. Ik heb de *Leeuwarder Courant* systematisch en de *Nieuwe Rotterdamse Courant* redelijk goed onderzocht.

xxxiii Travaglino ([1893]): biljarten (p. 118), zeilen (p. 130), paarden (pp. 149-151, 159-161), tennis (p. 179), schermen (p. 182), wielrijden (p. 186), atletiek (pp. 205-206).

xxxiv *Catalogus Internationale Paardententoonstelling* ([april/mei 1892]): 49. Daarnaast was in de afdeling fokpaarden (waarvoor geen wedstrijden waren uitgeschreven) ook nog Luxemburg vertegenwoordigd (zie ook noot 3).

xxxv Travaglino ([1893]): 195.

xxxvi Idem: 117.

xxxvii Idem: 197. Die aan het handboogschieten toegekende status is opmerkelijk. Vormen van boogschieten waren in 1892 al eeuwenoud en over grote delen van Europa verspreid. Het boogschieten stond in 1900 en 1920 op het Olympisch programma (zie ook de bijdrage van Thijs Kemmeren aan dit nummer).

xxxviii Travaglino ([1893]): 210.

xxxix Er heerste in de tweede helft van de 19de eeuw een grote mate van zorgeloosheid voor wat betreft de te gebruiken terminologie voor sportieve bezigheden. Zie: Breuker (2008): 3-4, 67-79, in het bijzonder 73-76.

xl Zie voor een uitvoerige beschrijving van het kaatsen op de ISVP: Breuker (2010): 22-30.

xli *Journal Officiel* [...], 17 juni 1892, [p. 4].

xlii Travaglino ([1893]): 260.

xliii Feith (red.) ([1900]): 173.

xliv Idem: 301.

xlv Feith (red.) (1904): 152.

xlvi Feith (red.) ([1900]): 267-268.

xlvii Laer, van ([1932]): 74. In 'Bijlage 4', p. 25, wordt Oostenrijk ten onrechte niet vermeld. Althans, volgens een krantenbericht van 30 juli 1892 waren toen al bij de ISU aangesloten: Nederland, Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk, Hongarije, Rusland, Groot-Brittannië, Zweden, Noorwegen en de V.S. van Amerika (*Leeuwarder Courant*, 30 juli 1892, p. 2).

xlviii Travaglino ([1893]) besteedt aan die belangrijke gebeurte-

nis terecht een apart hoofdstukje: 'Verslag van het Internationale Schaatsenrijderscongres. 22-25 Juli 1892' (131-133).

xliv Daaruit kwam in 1893 de 'Haagsche Journalisten-vereening' voort. Zie: Wijffes (2004): 92.

¹ Travaglino ([1893]): 53-55. Ik heb (nog) niet gezocht naar publiciteit in buitenlandse media, maar op zoek naar iets anders stuitte ik, via <http://www.rug.nl> > Catalogi & Bestanden > Times Digital Archive, op een bericht in *The Times* van 17 december 1891 (p. 5) over de ISVP.

^{li} De datering valt bij benadering af te leiden uit opmerkingen in de tekst van de beide boekjes (*Herinneringen*: 31 en 37, Hickman (1892): 41, 49, 51) en uit advertenties (voor Hickman (1892) bijvoorbeeld *Leeuwarder Courant*, 29 juli 1892, p. 2).

^{lii} In: *Eigen Haard* (1892), jrg. 18 [1892]: 459-462; 566-569; 632-633; 668-670; 699-701.

^{liii} Het foto-album is vandaag de dag uiterst zeldzaam. Dat geldt overigens voor vrijwel alle genoemde publicaties over de ISVP, die bijna uitsluitend in een enkele wetenschappelijke bibliotheek of in Het Haags Gemeentearchief te vinden zijn.

^{liv} Travaglino ([1893]): onder meer 115, 129, 163-164, 178-179, 186, 198, 210 en 254-257. Alleen van de kaatswedstrijd (p. 196) wordt expliciet gezegd dat de belangstelling tegenviel. Travaglino was buitengewoon nauw betrokken bij de ISVP en zou daardoor partijdig kunnen zijn. Ik heb daar echter vooralsnog geen duidelijke aanwijzingen voor gevonden.

^{lv} Mulier (1892): 700.

^{lvi} Hickman (1892): 50. Golf werd in 1889 door Engelsen in ons land geïmporteerd. De oudste Nederlandse golfclub, de Haagsche Golf en Country Club, dateert van 1893. Zie: Adriani Engels ([1960]): 91 en: Feith (red.) (1900): 116.

^{lvii} *Het nieuws van den dag*, 9 juni 1893, p. 13.

^{lviii} Travaglino ([1893]): 251-252, 262-263.

^{lix} Idem: 259.

^{lx} Idem: 29-31.

^{lxi} Idem: 222-247!!

^{lxii} Idem: 214-216.

^{lxiii} Idem: 153-154.

^{lxiv} *Leeuwarder Courant*, 1 augustus 1892, p. 5

^{lxv} *Leeuwarder Courant*, 29 juni 1892, p. 2 en 30 juni 1892, p. 2.

^{lxvi} Travaglino ([1893]): 205-206.

^{lxvii} Idem: 130. Dat was dan ook meteen een van de twee kostbaarste prijzen van alle wedstrijden. Ook de tweede prijs mocht er zijn: f 480,-. De derde bestond uit het inleggeld van f 25,-. Overigens vielen er ook met de paarden flinke prijzen te verdienen. Het hoogste bedrag was daar eveneens f 1.000,-, maar juist die prijs werd ingehouden. Verder waren er bij dit onderdeel (vele) prijzen van f 25,- tot f 500,- te verdienen. Zie: Travaglino ([1893]): 144-149 en 157. Over het algemeen bestonden de prijzen uit diploma's, eretekens, kunst- en gebruiksvoorwerpen, die zoveel mogelijk uit de tentoonstelling werden aangekocht.

^{lxviii} Bijkerk (2008): 115-116.

^{lxix} Daarbij zijn zowel de verschillende wedstrijden als onderdelen van een bepaalde discipline meegeteld. De kunsttentoonstelling op de ISVP had trouwens geen verschillende onderdelen.

^{lxx} De ISVP en de O.S. van 1928 werden in de persoon van Frederik (Frits) Willem Christiaan Hendrik baron van Tuyll van Serooskerken verenigd. De eerste NOC-voorzitter (*1851), tot zijn plotselinge dood op 13 februari 1924, de drijvende kracht achter de O.S. van 1928, was ook een der leden van het 'voorlopig Comité' van de ISVP. Hoewel hij geen zitting nam in het 'Uitvoerend Comité', gaf hij op verschillende wijzen zijn medewerking aan de ISVP. Zo nam hij voor f 250,- deel in de financiering daarvan, was hij voorzitter van de Internationale Hondententoonstelling en bemoeide hij zich intensief met de Internationale Paardententoonstelling (hij stelde met anderen daarvoor een programma op, hij werd vice-voorzitter van de 'Regelings-Commissie', zat in de 'Commissie voor den Ring' en storte een 'vrijwillige bijdrage' van f 100,- in het paardenfonds). Zie Travaglino ([1893]): resp. 6, 13, 126, 135, 139 en 137-138 en voor de verwijzing naar zijn lidmaatschap van de 'Commissie voor den Ring': *Catalogus Internationale Paardententoonstelling [...]*: 4.

COLOFON

De Sportwereld is een uitgave van Stichting de Sportwereld.

Hoofdredactie

Max Dohle

Medewerkers

Pieter Breuker (tevens gastredacteur),
Thijs Kemmeren, Fons Kemper, Ruurd
Kunnen, Jan Rijpstra, Jan-Willem van der
Roest.

Redactieadres

Stichting de Sportwereld

Postbus 11781, 1001 GT Amsterdam

E-mail: redactie@desportwereld.nl

Bankrelatie:

Rabobank Uitgeest 15.21.09.609

Kamer van Koophandel:

Amsterdam 41215142

Abonnementen

De Sportwereld verschijnt vier keer per jaar. Het magazine voor geschiedenis en achtergronden van de sport is alleen beschikbaar voor abonnees en medewerkers van Stichting de Sportwereld. Contributie per jaar: abonnees en medewerkers €20,00 instellingen €25,00. Zonder automatische incasso worden deze prijzen met €1,- verhoogd. U kunt abonnee worden door het Reactieformulier magazine op de website - onder de knop magazine - in te vullen en te verzenden. Overname uit deze uitgave is alleen toegestaan met toestemming van de hoofdredactie.

De Sportwereld, magazine van stichting de Sportwereld, geeft informatie over activiteiten van de stichting. Daarnaast bevat zij artikelen, interviews, boekbesprekingen en ander nieuws over de geschiedenis en achtergronden van de sport. Stichting de Sportwereld stelt zich ten doel: het bevorderen van de kennis van de geschiedenis en de achtergronden van de sport in Nederland. De stichting bevordert sporthistorisch onderzoek en zet zich in voor het behoud van het sportief cultureel erfgoed. Zij tracht dit doel te bereiken door het organiseren van bijeenkomsten (lezingen, studiedagen en werkgroepen), door het vervaardigen van publicaties (nieuwsbrieven en boeken) en door het leggen van contacten tussen beoefenaren van en geïnteresseerden in de geschiedenis en achtergronden van de sport.

STICHTING DE SPORTWERELD

Bestuur:

Pieter Breuker (voorzitter), Remco van Dam, Nico van Horn (secretaris) en Edwin Luttik (penningmeester)

Projectcoördinator:

Wilfred van Buuren

Projectmedewerker:

Peter Los

Webmaster:

Gerard van den Houten,
info@desportwereld.nl

SURF NAAR DE WEBSITE VAN MAGAZINE DE SPORTWERELD

WWW.DESPORTWERELD.NL

Welkom op de website van de Stichting de Sportwereld

Stichting de Sportwereld stelt zich ten doel: het bevorderen van de kennis van de geschiedenis en de achtergronden van de sport in Nederland. Zij tracht dit doel te bereiken door het organiseren van bijeenkomsten, lezingen, studiedagen en werkgroepen.

De stichting is in 1993 opgericht door Wilfred van Buuren en Oscar Steens.

Stichting de Sportwereld legt contacten tussen beoefenaren van en geïnteresseerden in de geschiedenis en de achtergronden van de sport. Leden zijn leden, sponsors, reporters, sportfans, verzamelaars en anderen. De stichting verzorgt publicaties, nieuwsbrieven, boeken en handschriften. In het kwartaalblad *De Sportwereld* verschijnen artikelen, interviews, beeldopnames, aanbidingsprenten en ander nieuws over de geschiedenis en achtergronden van de sport.

NEWS

- 03-05-07: Nieuw Scheepmaker Beker = Kies het beste sportboek van 2006
- 03-05-07: Tweede editie sportiefestival in 2009
- 30-04-07: Alheid Zuidpark ADO Dien Haap - 10 memorabele momenten
- 25-04-07: Salsabieropslag OCV heb je erfgoedvrienden te danken
- 17-04-07: Oudste bondspoorwagens van Nederland herontdekt - HGC100
- 15-04-07: Sportieve Erfgoeddag Sportsmonum op 22 april 2007
- 11-04-07: Cuffel 02 - In de media
- 07-04-07: Hoop 2007 freestyl - 125 jaar Kon. Ned. Schaatsverbond Bond

